

MARX ONTOLÓGIAI ALAPELVEI

LUKÁCS GYÖRGY

„A kategóriák a meghatározott lét formái, létezésmeghatározások.”*

Marx

I

ELŐZETES MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

Némelyest paradox helyzetbe kerül, aki Marx ontológiáját elméletileg össze akarja foglalni. Egyrészt valamennyi elfogulatlan olvasójának mindenütt észre kell vennie, hogy összes konkrét kijelentései, divatos előítéletek nélkül, helyesen értelmezve végső soron létről szóló közvetlen állítások, tehát tisztán ontológiai célzatúak. Másrészt önállóan sehol sem tárgyal ontológiai problémákat; sohasem vállalkozik rendszeresen vagy rendszerezően arra, hogy meghatározza az ontológia helyét a gondolkodásban, és elhatárolja ezt az ismeretelmélettől, a logikától stb. Filozófiájának ez a bensőleg összetartozó kétoldalúsága kétségkívül azzal függ össze, hogy eltökélten, noha persze már a kezdet kezdetétől kritikai módon, a hegeli filozófiából indult ki. Ebben, mint láttuk, az ontológia, a logika és az ismeretelmélet rendszermeghatározta egységben van; Hegel dialektika-fogalma saját tételezésükkel egyidejűleg már tartalmazza ezt az egységesítést, egészen kölcsönös egymásba olvadásukig. Természetes tehát, hogy a fiatal Marx első, Hegel-befolyásolta írásaiban nem juthatott el közvetlen és tudatos ontológiai kérdésfeltevéshez. Azt hisszük, ezt a negatív tendenciát erősítette a hegeli objektív idealizmusnak az a kétértelműsége, amely csak sokkal később, főként Engels és Lenin révén, került napfényre. Amíg ugyanis a Hegeltől való tudatos elszakadás során Marx és Engels, teljes joggal, a hegeli idealizmusnak és az általuk megújított materializmusnak a határozott, kizárólagos ellentétét állították a középpontba, leíró módon és polemikusan is, később az objektív idealizmusban lappangva hatékony materialista tendenciákat hangsúlyozták energikusan. Engels például a „Feuerbach”-ban Hegel „feje tetejére állított materializmusáról”¹ beszél, Lenin többször is említi, hogy a hegeli

A hivatkozásoknál minden esetben híven megtartottuk a szerző eredeti munkatalálását. Kiegészítésül azonban — a magyar olvasó használatára — a lábjegyzeteknél szögletes zárójeltek között közöljük az idézet helyét a használatos magyar kiadásokban. Ott, ahol a szerző eredeti hivatkozása ma már nehezebben hozzáférhető szövegkiadásokra utal, kikerestük és megadtuk az idézet helyét a megfelelő újabb más nyelvű kiadások szerint is.

Rövidítések: MEGA = K. Marx—Fr. Engels, Historisch-kritische Gesamtausgabe. Hrsg. von D. Rjazanov, (1931 után: W. V. Adoratski), Marx—Engels-Verlag, Frankfurt—Berlin (1933 után: Moskau). 1924 — 1935. — MEW = Marx/Engels/Werke. Dietz Verlag, Berlin. 1957 — 1971. — MEM = Marx/Engels/Művei. [Kossuth Könyvkiadó], Budapest, 1957—.

A Szerkesztő

* [A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. [Kossuth], Budapest, 1972. MEM 46/I. kötet pp. 31—32. alapján]

¹ Engels: Feuerbach. [Verlag für Literatur und Politik], Wien—Berlin, 1927. p. 31. [Fr. Engels, Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie. MEW, Band 21. p. 277. — Engels, L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM, 21. kötet, p. 265.]

„Logiká”-ban materialista kezdeményezések vannak.² Persze azt is le kell szögezni, hogy Marx a Bruno Bauer- és Stirner-féle baloldali hegelianusok ellen folytatott legélesebb vitáiban sem azonosította soha e filozófusok idealizmusát Hegelével.

Kétségbevonhatatlan, hogy a hegeli filozófia felbomlási folyamatában végrehajtott Feuerbach-féle fordulat ontológiai jellegű volt, mert a német fejlődés során ebben szembesült először nyíltan, szélesen és mélyen az idealizmus a materializmussal. Még a feuerbach-i álláspont később feltárt gyengéi is, például az, hogy az isten és ember elvont viszonyára szorítkozott, közrejátszottak abban, hogy világosan és élesen tudatosítsák az ontológiai kérdésfeltevést. Ez a hatás a legplasztikusabban a fiatal Engelsnél látható, aki az „Ifjú Németország” köréből, filozófiailag kevésbé tiszta kiindulópontból baloldali hegelianussá fejlődött; itt vehetjük észre, milyen radikálisan hatott eredetileg az új ontológiai orientáció, amely Feuerbachból indult ki. Az eredet intenzitásán mit sem változtat, hogy ez a filozófia — Gottfried Kellerre és az orosz forradalmi demokratákra gyakorolt hatásától eltekintve — hosszabb távon csak a XVIII. századi materializmus legyöngített megújításának bizonyult. De éppen Marxnál aligha látható ilyen megrendülés. A dokumentumok megértő, örömteli elismerésről tanúskodnak, de olyanról, amely mindig kritikai marad és mindig kritikai továbbfejlesztést követel. Ez már a korai levelekben (már 1841-ben is) látható, és később — a hegelianusok idealizmusa ellen folytatott harc közepette — a „Német ideológia”-ban teljesen egyértelmű megfogalmazáshoz jut: „Ahol Feuerbach materialista, ott a történelem nem szerepel nála, ahol pedig a történelmet tekintetbe veszi, ott nem materialista.”³ Tehát Marx ítélete Feuerbachról mindig kétoldalú: ontológiai fordulatát a kor egyetlen komoly filozófiai tettének ismeri el, és egyúttal megállapítja azt a korlátját, hogy a feuerbach-i német materializmus egyáltalán nem tekintette problémának a társadalmi lét ontológiáját. Ebben nemcsak Marx filozófiai tisztánlátása és egyetemessége nyilvánul meg; ez az állásfoglalása fényt vet korai fejlődésére is, arra, hogy a társadalmi lét ontológiai problémái milyen középponti helyet foglaltak el benne.

Ezért tanulságos, ha egy pillantást vetünk disszertációjára. Foglalkozik itt az ontológiai isten-bizonyíték kanti logikai-ismeretelméleti bírálatával, és így fejezi ki kifogásait: „Isten létének bizonyítékai vagy csupán *üres tautológiák* — például az ontológiai bizonyíték így hangzik: „amit valóban (realiter) elképzelek, az valódi elképzelés a számomra”, az hat rám, és ebben az értelemben *minden istennek*, a pogányoknak csakúgy, mint a kereszténynek, valódi egzisztenciájuk volt. Nem uralkodott-e az ősi Moloch? A delphoi Apolló nem volt-e valódi hatalom a görögök életében? Itt Kant kritikája sem jelent semmit. Ha valaki elképzelek, hogy száz tallérja van, és ha ez az elképzelése nem tetszés szerinti, szubjektív, hanem hisz is benne, akkor a száz elképzelt tallérnak számára ugyanaz az értéke, mint száz valóságosnak. Például adósságba veri magát elképzelése kontójára, és ez *hatni fog, ahogy az egész emberiség adósságba*

² Lenin: Aus dem philosophischen Nachlass. [Verlag für Literatur und Politik], Wien—Berlin, 1932. pp. 87, 110, 138. [W. I. Lenin, Philosophische Hefte. Werke, Bd. 38. Dietz, Berlin, 1964. pp. 158, 180—181, 207. — Lenin, Filozófiai füzetek. — Összes Művei 29. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. pp. 137, 155, 178]

³ MEGA I. 5. p. 34 [K. Marx und Fr. Engels, Deutsche Ideologie. MEW Band 3. p. 45. — Marx és Engels, A német ideológia. MEM 3. kötet. p. 28.]

verte magát istenei kontójára."⁴ Itt már láthatóvá válnak a marxi gondolkodás fölöttébb fontos mozzanatai. Valamely jelenség társadalmi létének vagy nemlétének végső és döntő kritériuma a társadalmi hatékonyság, és ez persze olyan széles és mély problémakört tár fel, amelyen a fiatal Marx még nem tudott módszertanilag úrrá lenni. Egyrészt ugyanis a disszertáció szellemének egészéből az következik, hogy semmilyen isten létezését nem ismeri el, másrészt bizonyos isten-képzetek tényleges történelmi hatékonyságából bizonyos értelemben következik társadalmi létezésük. Tehát már itt felvet egy olyan problémát, amely később a közgazdásszá és materialistává vált Marxnál fontos szerepet játszik majd, nevezetesen bizonyos tudatformák társadalmi-gyakorlati funkcióját, függetlenül attól, hogy általános ontológiai szempontból helyesek vagy hamisak-e. A marxi gondolkodásnak ezeket a későbbi fejlődés szempontjából fontos gondolatmeneteit érdekesen egészíti ki Kant-kritikája. Kant az úgynevezett ontológiai bizonyítékot logikai-ismeretelméleti szempontból támadja, oly módon, hogy szétvág minden szükségszerű kapcsolatot az elképzelés és a valóság között, és általában tagadja a tartalom ontológiailag releváns jellegét. A fiatal Marx — ismét a társadalmi lét ontológiai sajátosságának a nevében — tiltakozik ez ellen, és szellemesen mutat rá arra, hogy bizonyos körülmények közt nagyon is társadalmi lét-relevanciához juthat az elképzelt száz tallér. (Marx későbbi gazdasági elméletében az eszmei és valódi pénznek ez a dialektikája fontos mozzanat lesz a pénznek mint forgalmi eszköznek fizetési eszközi funkciójához való viszonyában.)

Hegel tárgyalásakor utaltunk már arra, hogy Marx a társadalmi képződmény konkrét létszerű sajátosságának nevében ennek konkrét-létszerű (ontológiai) vizsgálatát követeli, és elutasítja Hegelnek azt a módszerét, amely ilyen összefüggéseket logikai sémák alapján fejt ki. Ezzel a fiatal Marx fejlődésvonala világosan a társadalmilag létező képződmények, összefüggések stb. növekvő konkretizálásának irányában halad, és ez az út éppen filozófiailag gazdasági tanulmányaiban jut el fordulópontjához. Bizonyára nem véletlen, hogy ezek a tendenciák adekvát módon először a „Gazdasági-filozófiai kéziratok”-ban fogalmazódnak meg, amelynek úttörő eredetisége nem utolsósorban azon alapul, hogy itt jelennek meg a filozófia történetében először a gazdaságtan kategóriái az emberi élet termelésének és újratermelésének kategóriáiként, és így lehetővé teszik a társadalmi lét materialista alapokon történő ontológiai kifejtését. A gazdaságtan mint a marxi ontológia középpontja azonban sohasem jelenti a világkép „ökonomizmusát”. (Ilyesmi csak epigonjainál alakult ki, akiknek már fogalmuk sem volt Marx filozófiai módszeréről, és ez az „ökonomizmus” jócskán hozzájárult ahhoz, hogy filozófiailag összezavarják és kompromittálják a marxizmust.) Marxnak a materializmus felé haladó filozófiai fejlődése tehát ebben az ökonómia irányában megtett fordulatban csúcsosodik ki; nem állapítható meg egyértelműen, hogy játszott-e, és mennyiben játszott ebben Feuerbach fontos szerepet, noha Marx bizonyára rögtön egyetértett Feuerbach természetfilozófiai-ontológiai és vallásellenes nézeteinek alapelveivel. De éppen ilyen biztos, hogy ezen a két területen is nagyon hamar meghaladta kritikailag

⁴ MEGA I. 1/1 p. 80. [K. Marx, Doktordissertation: Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie. Anhang: Kritik der plutarchischen Polemik gegen Epikurs Theologie. MEW Ergänzungsband. Erster Teil. p. 370. — K. Marx, A demokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége (Doktori disszertáció). [Kossuth Könyvkiadó] Budapest, 1969. pp. 90—91.]

őt; természetfilozófiailag azzal, hogy mindig nagyon élesen állást foglalt a természet és társadalom hagyományos, Feuerbachnál is fellelhető, szétválasztása ellen, és a természet problémáit elsősorban mindig a társadalommal fenntartott kölcsönös vonatkozásának álláspontjáról vette szemügyre. Ezért a Hegellel való ellentét nála még kiélezettebb, mint magánál Feuerbachnál. Marx csak egyetlen tudományt ismer el, a történelemét, amely egyaránt vonatkozik a természetre és az emberek világára.⁵ A vallás kérdésében azzal ment túl Feuerbachon, hogy nem elégedett meg az elvont-kontemplatív ember – isten viszonyával, és Feuerbach csupasz – noha materialista szándékú – ontológiájával minden emberi életviszony, és főként a társadalmi-történelmi viszonylatok konkrét és materialista figyelembevételének követelményét állította szembe. A természetprobléma itt teljesen új ontológiai megvilágításba kerül.

Azáltal, hogy Marx az emberi élet termelését és újratermelését teszi meg a középponti problémává, mind magánál az embernél, mind pedig valamennyi tárgyánál, vonatkozásánál, viszonylatánál stb., kettős meghatározásként megjelenik a megszüntethetetlen természeti alap és ennek szakadatlan társadalmi átalakítása. Mint Marxnál mindenütt, itt is a munka a középponti kategória, amely csírájában már tartalmazza az összes többi meghatározást. A „Tőké”-ben így írja le ezt a viszonyt: „Ezért használati értékek képzőjeként, hasznos munkaként a munka az embernek minden társadalmi formától független létezési feltétele, örök természeti szükségyszerűség, amely az ember és a természet közti anyagcserét, tehát az emberi életet közvetíti.”⁶ A munka kettős átalakítást hajt végre. Egyrészt magát a dolgozó embert alakítja át, hat a külső természetre, és egyúttal megváltoztatja a saját természetét, kifejleszti a „belső szunnyadó képességeket”, és a természet erőit „a saját fennhatóságának” veti alá. Másrészt a természeti tárgyakat, a természet erőit munkaeszközökké, munkatárgyakká, nyersanyagokká stb. változtatja át. A dolgozó ember „felhasználja a dolgok mechanikai, fizikai, kémiai tulajdonságait, hogy ezek céljának megfelelően mint hatalmi eszközök hassanak más dolgokra”. A természeti tárgyak annyiban maradnak eközben olyanok, amilyenek természetük szerint voltak, amennyiben tulajdonságaik, vonatkozásaik, viszonylataik stb. objektíve, az emberi tudattól függetlenül léteznek és csak akkor hasznosíthatók, ha helyesen ismerik meg és munkával mozgásba hozzák őket. Ez a hasznosítás azonban teleológiai folyamat: „A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a munkás elképzelésében, tehát eszmeileg már megvolt. A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akaratát.”⁷ A munkateleológia ontológiai jelentőségéről önálló fejezetben, részletesen beszélünk majd művünk második részében, itt csak

⁵ MEGA I. 5. p. 567. [Marx und Engels, Deutsche Ideologie I. Feuerbach. MEW Band 3. p. 18 (Im Manuskript gestrichen). — Marx és Engels, A német ideológia. I. Feuerbach. MEM 3. kötet. p. 20. (A főkéziratban áthúzva).]

⁶ Marx: Das Kapital. I., 5. Auflage. [O. Meissner] Hamburg, 1903. p. 9. [K. Marx, Das Kapital. Erster Band. MEW Band 23. p. 57. — K. Marx, A Tőke. Első kötet. MEM 23. kötet, p. 48.]

⁷ Marx: Das Kapital. Idézett kiadás, pp. 140, 141, 140. [MEW, idézett kötet, pp. 192, 194, 193. — MEM, idézett kötet pp. 168, 170, 169.]

legáltalánosabb vonásaiban kellett jellemeznünk a társadalmi lét marxi ontológiájának kiindulópontját.

Itt különösen a következő mozzanatokat kell hangsúlyoznunk. Mindenekelőtt: a társadalmi lét egészében és minden részfolyamatában feltételezi a szervetlen és szerves természet létét. Szó sem lehet arról, hogy a társadalmi létet a természeti léttől függetlenül fogjuk fel, mint ennek kizárólagos ellentétét, ahogy ezt a polgári filozófia nagy része szokta tenni az úgynevezett szellemi területekről szólva. Ugyanilyen energikusan zárja ki a társadalmi lét marxi ontológiája a természeti törvények egyszerű, vulgármaterialista átvitelét a társadalomra, mint ez például a „szociális darwinizmus” divatjának idején szokásos volt. A társadalmi lét tárgyiassági formái a társadalmi lét kialakulásának és kibontakozásának folyamán a természeti létből nőnek ki, és mind kifejezetten társadalmivá válnak. Ez a növekedés persze dialektikus folyamat, amely egy ugrással, a munkában meglevő teleológiai tételezéssel kezdődik — erre nem található analógia a természetben. Jellegét tekintve ontológiailag ugrás ez, még akkor is, ha itt nagyon hosszadalmas folyamatról van szó, amely számtalan átmeneti formát mutat fel. A teleológiai tételezés munkában meglevő aktusával megjelent a magában-való társadalmi lét. Kibontakozásának történelmi folyamata persze tartalmazza ennek a magában-való-létnek magáért-való-létté történő fölöttébb fontos átváltozását, és ezzel azt is, hogy a pusztán természetszerű létformákat és léttartalmakat tendenciálisan legyőzik a társadalmiság mind tisztább, sajátlagosabb formái és tartalmai.

A teleológiai tételezési forma mint az anyagi valóság anyagi megváltoztatása ontológiailag alapvetően új sajátosság marad. Létszerűen természetesen levezethető genetikailag átmeneti formáiból, ezek azonban ontológiailag is csak akkor értelmezhetők helyesen, ha ontológiailag helyesen értjük meg eredményét, az önmagára talált munkát, és eredményéből próbáljuk értelmezni ezt a genezist, amely maga nem teleológiai folyamat. Nemcsak ebben az alapvető viszonyban kell így eljárni. Marx a társadalom területén következetesen általános módszernek tekinti a megértésnek ezt a módját: „A polgári társadalom a termelés legfejlettebb és legsokrétűbb történelmi szervezete. Ezért a viszonyait kifejező kategóriák és tagozódásának megértése egyúttal betekintést nyújtanak mindazon letűnt társadalomformák tagozódásába és termelési viszonyaiba, amelyek romjaiból és elemeiből felépült, s amelyek részben még fel nem számolt maradványait tovább hurcolja, s az azokban foglalt pusztá jelzéseket kibontakozott jelentésekkel fejleszti ki stb. Az ember anatómiája a majom anatómiájának kulcsa. Ellenben a magasabbrendű felé mutató jelzéseket, amelyek az alacsonyabbrendű állatfajoknál megvannak, csak akkor érthetjük meg, ha magát a magasabbrendűt ismerjük már. A polgári gazdaság tehát az antik stb. gazdaság kulcsa.”⁸ Marx az idézetet követő megjegyzéseiben tiltakozik az ellen, hogy a kategóriákat „modernizálják”, és hogy valamely fejlettebb fokozat kategóriáit egy kezdetlegesebbe vigyék be. Ez azonban csupán védekezés kézenfekvő, gyakran előforduló félreértésekkel szemben. E módszertani felismerés lényege továbbra is az, hogy Marx pontosan elválasztotta az önmagában létező valóságot mint folyamatot megismerése útjaitól. Hegel idealista illúzióját, mint ezt Marx bírálatainak ismertetésekor még rész-

⁸ Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf). Marx—Engels—Lenin-Institut, Moskau, 1939—1941 [ua. Dietz, Berlin, 1953], pp. 25—26. — [K. Marx, A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. MEM 46/I. pp. 30—31. alapján.]

letesebben is látni fogjuk, éppen az okozza, hogy Hegel a létnek és magának a létrejövésnek az ontológiai folyamatát túlon túl közel hozza a megértés ismeretszerűen szükséges folyamatához, sőt, ez utóbbit az előbbi pótlékának, még-hozzá annál ontológiailag magasabb formának látja.

Ha most e szükséges kitérő után visszatérünk a természet és a társadalom ontológiai viszonyára, akkor úgy találjuk, hogy mind a szerves, mind a szervetlen természet kategóriái és törvényei a társadalmi kategóriák — végső soron — megszüntethetetlen alapját alkotják (noha lényegük alapvető változáson megy át). A munkában végrehajtott teleológiai tételezés csak akkor töltheti be átváltoztató funkcióját, ha a dolgok és folyamatok valódi tulajdonságainak legalább közvetlenül helyes megismerésén alapul. Ezen a tényálláson mit sem változtat, hogy eközben teljesen új tárgyiassági formák keletkeznek, amelyeknek nem lehet semmilyen analógiájuk a természetben. Még ha a természeti tárgy közvetlenül látszólag természetszerű marad is, használati érték-ként való funkcionálása minőségileg új a természethez képest, és a használati érték társadalmilag objektív tételezésével jön létre a társadalmi fejlődés folyamán a csereérték, amelyben, ha elszigetelten nézzük, eltűnik minden természetszerű tárgyiasság, és amely, mint Marx mondja, „kísérteties tárgyiasság”-hoz⁹ jut. Marx ezt mondja egyszer ironikusan bizonyos közgazdászok ellenében: „Eddig még egyetlen vegyész sem fedezett fel gyöngyben vagy gyémántban csereértéket.”¹⁰ Másrészt minden ilyen tisztán társadalmi tárgyiasság, mind-egy, hogy közeli vagy távoli közvetítéssel, mégis társadalmilag átalakított természeti tárgyiasságokat tételez fel (nincs csereérték használati érték nélkül stb.), így hát vannak ugyan tisztán társadalmi kategóriák — sőt ezek összességéből áll csak össze a társadalmi lét sajátossága, de ez a lét nemcsak generálásának konkrét-anyagi folyamatában nő ki a természeti létből, hanem szakadatlanul reprodukálódik is ennek keretei közt, és — éppen ontológiailag — sohasem szabadulhat el teljesen ettől az alaptól. Különösen hangsúlyozni kell itt a „sohasem teljesen” kifejezést, mivel a társadalmi lét kialakulásának lényeges irányát éppen az jellemzi, hogy a tisztán természeti meghatározásokat a természetiség és társadalmiság ontológiai keverékformáival pótolja (gondoljunk csak a háziállatokra), és a tisztán társadalmiakat erről az alapról fejleszti tovább. És az így kialakuló fejlődési folyamat fő tendenciája az, hogy mennyiségileg és minőségileg állandóan növekszenek a tisztán vagy túlnyomórészt társadalmi tényezők, „visszaszorulnak a természeti korlátok”, mint Marx szokta mondani. Ezt a kérdéskomplexust még nem elemezhetjük tovább, csak ennyit mondhatunk összegezőképpen: a társadalmi lét ontológiájában bekövetkezett materialista fordulat, amelyet az ökonómia ontológiai elsőbbségének felfedezése hajtott végre, materialista természetontológiát feltételez.

A marxi ontológia materializmusának ez a felbonthatatlan egysége nem függ attól, hogy mennyire sikerült marxista tudósoknak a természetismeret különböző területein konkrétan és meggyőzően kifejtetniük ezeket az összefüggéseket. Maga Marx, mint láttuk, a történelem egységes tudományáról beszélt, jóval mielőtt ez még valóban kibontakoztatott volna ilyen tendenciákat. Természetesen nem véletlen, hogy Darwin fellépését Marx és Engels némely fenn-

⁹ Marx: *Das Kapital* I. Id. kiad., p. 4. [MEW; Band. 23. p. 52. — MEM 23. kötet, p. 44.]

¹⁰ Uo., p. 49 és köv. [uo., p. 98. — uo., p. 85.]

tartás ellenére úgy üdvözölték, mint „nézeteink alapvetését”,¹¹ és hogy Engels lelkesedett a Kant – Laplace-féle asztronómiai elméletekért stb. Természetesen nem becsülhető túl a marxizmus további, ilyen irányú korszerű kiépítésének fontossága. Itt csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy a materialista természet-ontológia megalapozása, amely magában foglalja a történetiséget, a folyamatszerűséget, a dialektikus ellentmondásosságot stb., implicite benne rejlik a marxi ontológia módszertani alapvetésében. Ezt a tényállást alkalmasnak látjuk arra, hogy néhány szóval vázoljuk azt az új típust, amelyet Marxnak ez a koncepciója a filozófia és a tudomány történetében jelent. Marx sohasem lépett fel azzal a kifejezett igénnyel, hogy filozófiai rendszert, vagy akár önálló filozófiai módszert alkot. A negyvenes években filozófiailag Hegel idealizmusa, és főként radikális tanítványainak mind szubjektivisztikusabbá váló idealizmusa ellen küzdött. A 48-as forradalom összeomlása után egyfajta közgazdaságtudomány megalapozására összpontosította törekvéseit. Ebből korai filozófiai írásainak sok tisztelője azt a következtetést vonja le, hogy elfordult a filozófiától és „pusztán” szakközgazdásszá vált. Ez teljességgel elcsúszott, és közelebb-ről vizsgálva teljességgel tarthatatlan következtetés. Tisztán külsődleges ismervekre támaszkodik, a XIX. század második felének uralkodó módszertanára, amely mechanikus merevséggel szembeállította a filozófiát az egyes pozitív tudományokkal, és eközben magát a filozófiát, kizárólagosan a logikára és az ismeretelméletre alapozva, szaktudománnyá fokozta le. Ilyen nézőpontról a polgári tudomány és a marxizmus ennek befolyása alatt álló hívei is szaktudományt láttak az érett Marx közgazdasági műveiben, eltérően fiatal kora filozófiai tendenciáitól, és később akadtak olyanok is, akik – főként az egzisztencialista szubjektivizmus hatására – Marx működésének két korszaka között ellentétet konstruáltak.

Későbbi részletes fejtegetéseink kifejezett polémia nélkül is világosan megmutatják majd, milyen gyarló a fiatal – filozófusi – Marxnak ez a szembeállítás a későbbi szintiszta közgazdással. Látni fogjuk, hogy Marx nemcsak nem vált „kevésbé filozófikussá”, hanem ellenkezőleg, jelentősen elmélyítette minden területen filozófiai nézeteit. Gondoljunk csak a hegeli dialektika – tisztán filozófiai – legyőzésére. Már fiatal korában is fontos kezdeményezéseket tett ebben az irányban, különösképpen ott, ahol meg akarta haladni a logicisztikusan abszolutizált ellentmondás-elméletet.¹² De a filozófus Marx ilyen elhamarkodott bírálói többnyire elsiklanak egyebek közt a „Tőké”-nek azon helye mellett, ahol Marx, persze itt is a közgazdaságtanból kiindulva, az ellentmondások megszűnésének egészen új felfogását fogalmazza meg: „Láttuk, hogy az áruk cserefolyamata ellentmondó és egymást kizáró vonatkozásokat foglal magában. Az áru fejlődése nem szünteti meg ezeket az ellentmondásokat, de megteremti a formát, amelyben mozoghatnak. Ez általában az a módszer, amely megoldja a valódi ellentmondásokat. Ellentmondás például, hogy egy test állandóan beleesik egy másikba és éppilyen állandóan eltávolodik tőle. Az ellipszis egyike azoknak a mozgásformáknak, amelyekben ez az ellentmondás megvalósul és meg is oldódik.”¹³ Az ellentmondásosságnak e – tisztán

¹¹ Marx an Engels, 19. Dezember 1860. MEGA III. 2., p. 533. [MEW Band 30. p. 131.]

¹² Gondoljunk első Hegel-kritikájának jelentős kitételére: MEGA I. 1/1. p. 506 és köv. [Marx, Kritik des Hegelschen Staatsrechts. MEW Band 1. p. 292 és köv. — Marx, A hegeli államjog kritikája. MEM 1. kötet, p. 294 és köv.]

¹³ Das Kapital, id. kiadás I. p. 69. [MEW Band 23. pp. 118–119. — MEM 23. kötet, p. 103. alapján.]

ontológiai — felfogása szerint az ellentmondás komplexusok mozgalmas viszonyának, olyan folyamatoknak állandó motorja, amelyek ilyen viszonylatokból alakulnak ki. Az ellentmondásosság tehát nemcsak az egyik szakaszból a másikba való átcsapás formája, mint Hegelnél, hanem valamely normális folyamat hajtóereje is. Ezzel természetesen korántsem tagadjuk a másba való átcsapást, bizonyos átmenetek válságos voltát, és ezeknek az átmeneteknek az ugrásszerű jellegét. Megismerésük azonban megköveteli azoknak a specifikus feltételeknek a feltárását, amelyek között jelentkezniük kell; tehát már nem valamely általánosságban vett elvont ellentmondásosság „logikai” következményei. Ez ugyanis — Marx nagyon világosan mutatja meg itt — szintén lehet valamely normális lefolyású folyamat hajtóereje; az ellentmondás éppen azáltal bizonyul lételvnek, mivel a valóságban ilyen folyamatok is felépülhetnek rá.

A korábban jelzett torzításokat komoly vizsgálódás esetén nyugodtan félre tehetjük. Az érett Marx gazdasági művei következetesen a közgazdasági tudományosságra törekszenek, de semmi közük a közgazdaságtanról kialakított polgári felfogáshoz, amely szerint ez csupán szaktudomány: e felfogás az az úgynevezett tisztán gazdasági jelenségeket elszigeteli a társadalmi létnek mint egésznek totális kölcsönös vonatkozásaitól, ilyen mesterkélt elszigeteltségben elemzi őket, hogy az így kidolgozott területet — esetleg — elvontan összekapcsolja más, szintén mesterkélt elszigetelt területekkel (joggal, szociológiával stb.); a marxizmus gazdaságtan viszont mindig a társadalmi lét totalitásából indul ki, és ismét ebbe torkollik. Mint már kifejtettük, a gazdasági jelenségek középponti és gyakran — szakaszonként — immanens tárgyalása azon alapul, hogy itt keresendő és található meg a teljes társadalmi fejlődés végső soron döntő hajtóereje. Ez a gazdaságtan a kortársi és későbbi egyedi tudományokkal csak abban a negatív jellemvonásban egyezik meg, hogy mindketten tagadják a korábbi filozófusoknak (köztük Hegelnek) apriorisztikus konstruktív módszerét, és kizárólag magukban a tényekben, ezek összefüggéseiben látják a tudományosság valódi alapját. De ha ketten ugyanazt teszik, akkor az nem ugyanaz. Ha valaki a tényekből indul ki, és elutasítja az elvont-konstruált összefüggések bevitelét a tényekbe, azt — nagyon pontatlanul — empirikusnak szokták ugyan nevezni, de az empirizmus kifejezés, még közönséges értelemben is, a tényekkel kapcsolatban fölöttébb különmemű beállítottságokat jelöl. A régi empirizmus gyakran volt naivan ontológiai jellegű: ontológiai, amennyiben az adott tények megszüntethetetlen létjellegéből indult ki, naiv, amennyiben elvileg megállt az ilyen közvetlen adottságoknál, és figyelmen kívül hagyta a további közvetítéseket, gyakran a döntő ontológiai összefüggéseket is. Csak abban az empirizmusban tűnik el ez a naiv kritikátlan ontológia, amely pozitívista vagy akár neopositívista alapon jött létre; itt ezt az ontológiát elvont-konstruált manipulációs kategóriák váltják fel. Jelentős természetkutatóknál spontán-ontológiai beállítottság alakul ki azzal kapcsolatban, amit a különböző idealista filozófiák „naiv realizmus”-nak neveztek; olyan tudósoknál, mint Boltzmann vagy Planck, ez már egyáltalán nem naiv, a konkrét kutatási területen belül nagyon pontosan különböztetik meg bizonyos jelenségek, jelenségcsoportok stb. konkrét realitás-jellegét; a naivitás legyőzéséhez már „csak” annak filozófiai tudata hiányzik, amit saját gyakorlatukban tényszerűen megvalósítottak, így hát tudományosan helyesen megismert komplexusokat olykor tőlük teljesen különmemű világszemlélettel kapcsolnak mesterségesen össze. A társadalomtudományokban kevesebb példa akad a „naiv realizmus”-ra; az olyan magyarázatok, amelyek csak a tényekhez

tartják magukat, többnyire az empirizmus lapos újrafogalmazásaihoz vezetnek, a közvetlenül adott ténytérületekhez való pragmatikus tapadás fontos, ténylegesen létező, de közvetlenül kevésbé adott összefüggéseket kapcsol ki az összefogásból, és ezért objektíve gyakran a fetiszizáltan istenített tények meghamisításához vezet.

Csak ha ily módon minden irányban elhatároljuk Marx gazdasági írásait, akkor fejthetjük ki megfelelően ontológiai jellegüket. Közvetlenül ezek tudományos, nem pedig filozófiai művek. De tudományos szellemüket áthatotta a filozófia, ettől sohasem távolodtak el, így hát a ténymegállapításokat, az összefüggések felismerését Marx nem csupán közvetlen ténytérületek helyességük alapján dolgozta fel kritikailag, hanem inkább ebből kiindulva és egyúttal ezt meghaladva minden egyes ténytérületet szakadatlanul igazi léttartalma, ontológiai mibenléte szerint vizsgálta. A tudomány az életből nő ki, és magában az életben kell — mindegy, hogy tudatosan-e avagy öntudatlanul — spontán-ontológiai módon viselkednünk. A tudományossághoz való átmenet tudatosabbá és kritikaibbá teheti az életnek ezt a kikerülhetetlen tendenciáját, de, mint ismételten láttuk, tompíthatja, sőt el is tüntetheti ezt. Mármint a marxi gazdaságtant olyan tudományos szellem hatotta át, amely sohasem mond le az ilyen ontológiai értelemben vett tudatosításról és kritikussá-válásról, ellenkezőleg, ezt mint állandóan ható kritikai mércét minden egyes ténynek és összefüggésnek a megállapításánál mozgásba hozza. Egészen általánosan szólva tehát olyan tudományosságról van szó, amely sohasem veszti el kapcsolatát a mindennapi élet spontánul-ontológiai beállítottságával, ellenkezőleg, állandóan kritikailag tisztítja és továbbfejleszti ezt, és tudatosan kidolgozza azokat az ontológiai meghatározásokat, amelyekre minden tudomány szükségképpen felépül. Éppen itt kerül nyíltan kimondott ellentétbe minden logikai vagy más módon konstruáló filozófiával. A filozófiában kialakult hamis ontológiáknak ez a kritikai elutasítása azonban korántsem jelenti azt, hogy ez a tudományosság elvileg filozófiaellenes magatartást tanúsít. Ellenkezőleg. Arról van itt szó, hogy a mindennapi élet spontán-ontológiája tudatosan kritikai módon együttműködik a tudományosan és filozófiailag helyes tudatú ontológiával. Speciális történelmi eset, hogy Marx az idealista-filozófiai módon elvont, a valóságot megerősítő konstrukciók ellen fordult. Bizonyos körülmények közt ennek a szövetségnek az lehet a fő feladata, hogy kritikailag szemlélje és elutasítsa a kortársi tudományt. Engels joggal írja a XVII—XVIII. században kialakult helyzetről: „Az akkori filozófia legnagyobb becsületére válik, hogy nem zavartatta magát az egykorú természeti ismeretek korlátozott állapotától, és — Spinozától a nagy francia materialistákig — kitartott amellett, hogy a világot önmagából magyarázza, a részletekben való igazolást pedig a jövő természet-tudományára bízta.”¹⁴ Ilyen bírálat, teljesen megváltozott tartalmakkal, ma is szükséges és időszerű: meg kell tisztítani a tudományokat a neopozitivisták előítéleteitől, amelyek túlnyomórészt már nem szorítkoznak a szűkebb értelemben vett filozófia területére, hanem maguknak a tudományoknak a lényegét is eltorzítják.

Itt nem tárgyalhatjuk részletesen ezt a problémát. Csak Marx módszerét akartuk — persze egy központi fontosságú kérdés kapcsán — megvilágítani.

¹⁴ Engels: Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft — Dialektik der Natur (MEGA Sonderausgabe), Moskau—Leningrad, 1935. p. 486. [Fr. Engels, Dialektik der Natur, Einleitung. MEW Band 20, p. 315. — Fr. Engels, A természet dialektikája. Bevezetés. MEM 20. kötet, p. 329.]

Éppen a társadalmi lét problémáinál játszik a jelenség és lényeg különbségének, ellentétének és összefüggésének ontológiai kérdése döntő szerepet. Már a mindennapi életben is gyakran eltakarják a jelenségek saját létük lényegét, ahelyett, hogy megvilágítanák ezt. Kedvező történelmi körülmények között a tudomány itt nagy tisztogatást hajthat végre; így a reneszánszban és a felvilágosodásban. De olyan történelmi konstellációk is kialakulhatnak, amelyekben ellenkező irányú folyamat zajlik le: a tudomány elhomályosíthatja, helytelenné torzíthatja a mindennapi élet helyes kezdeményezéseit vagy akár csak sejtéseit. (N. Hartmann termékeny intuíciója az „*intentio recta*”-ról, mint annak idején megmutattuk, főként azt sinyli meg, hogy nem veszi tudomásul ezt a fölöttébb fontos folyamatot.) Már Hobbes is világosan látta, hogy az ilyen torzulások még gyakrabban és erőteljesebben érvényesülnek a társadalmi életnek, mint a természetnek a területén, és ugyanő az okra, az érdekelt cselekvés szerepére is rámutatott.¹⁵ Az ilyen érdekelttség persze fennforoghat természeti problémák esetében is, főként világnézeti következményeik vonatkozásában; elég, ha a Kopernikuszról vagy Darwinról szóló vitákra emlékeztetünk. De mivel az érdekelt cselekvés a társadalmi lét lényeges, nem kiküszöbölhető létszerű alkotóeleme, ezért a tényeket és ontológiai jellegüket eltorzító hatása minőségleg jelentős új hangszlyt kap, eltekintve attól, hogy ezek az ontológiai torzítások egyáltalán nem érintik magának a természetnek a magában-való-létét, viszont a társadalmi létben — mint torzítások — az önmagában létező totalitás dinamikusan hatékony mozzanataivá növekedhetnek.

Ezért Marxnak az a kijelentése, amely szerint „minden tudomány fölösleges volna, ha !a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék”,¹⁶ rendkívüli fontosságú a társadalmi lét ontológiájának a szempontjából. E tétel önmagában véve általánosan ontológiai jellegű, tehát egyaránt vonatkozik a természetre és a társadalomra. Később majd be kell bizonyítanunk, hogy a társadalmi létben a jelenség és a lényeg viszonya, mivel elválaszthatatlanul a gyakorlathoz kapcsolódik, új vonásokat, új meghatározásokat mutat fel. Csak egy példát idézek itt. E viszony fontos alkotóeleme, hogy minden — viszonylag — zárt folyamatban az eredmény közvetlenül eltünteti saját genezisének folyamatát. A tudományos kérdésfeltevések nagyon sok esetben éppen abból fakadnak, hogy gondolatilag véget vetnek a termék közvetlen, késznek látszó zártságának és a terméket most már a maga — közvetlenül jelenségszerűen nem észlelhető — folyamatszerűségében érzékeltetik. (Egész tudományok, például a geológia, ilyen kérdésfeltevésekből alakulnak ki.) De a társadalmi lét területén a keletkezés folyamata teleológiai. Ennek az a következménye, hogy terméke csak akkor jelenik meg elkészült, zárt produktum formájában, és csak akkor tünteti el közvetlenül a saját geneziséjét, ha az eredmény megfelel a célkitűzésnek, ellenkező esetben azonban éppen tökéletlensége

¹⁵ Hobbes: *Leviathan* [Hrsg. J. P. Mayer]. Raseher, Zürich—Leipzig, 1936. I. p. 143. [Th. Hobbes, *Leviathan*. Ford. Vámosi Pál. 11. fejezet, Magyar Helikon, Budapest, 1970. p. 90. — Th. Hobbes, *Leviathan*. Reprinted from the edition of 1651. Part 1., „Of Man”, Chapter 11. „Of the difference of Manners.” Clarendon Press, Oxford, 1929. pp. 79—80. — Vö.: Th. Hobbes, *Leviathan*. Übers. W. Euchner. Hrsg. I. Fetscher. Luchterhand, Neuwied—Berlin, 1966. pp. 79—80. Ez a kiadás volt meg végül Lukács György tulajdonában. Most az MTA Lukács Archívuma őrzi.]

¹⁶ *Kapital*, III/2., 2. Auflage, [O. Meissner] Hamburg, 1904. p. 352. [MEW Band 25. (VII. Abschnitt, 48. Kapitel), p. 825. — K. Marx, *A tőke*. Harmadik kötet. Budapest, 1961. p. 885.]

utal vissza direkt módon keletkezésének folyamatára. Szándékosan választottam itt egy fölöttébb kezdetleges példát. A jelenségnek és a lényegnek a társadalmi létben kialakult viszonya egészen az érdekelt cselekvésig terjed, és ha ez, ahogy többnyire lenni szokott, társadalmi csoportok érdekein nyugszik, akkor a tudomány könnyen kieshet ellenőrző szerepéből, és a lényeg eltakarásának, eltüntetésének szervévé válhat, egészen abban az értelemben, ahogy ezt már Hobbes felismerte. Ezért nem véletlen, hogy a tudományról és a jelenség — lényegről szóló megállapítását Marx a vulgárökonómia bírálatának keretei közé helyezte: azokkal a létszerűen képtelenül felfogott és értelmezett jelenségformákkal vitázva fejtette ki felfogását, amelyek teljesen eltorzítják a valódi összefüggéseket. Marx filozófiai megállapítása tehát hamis elképzelések ontológiai bírálatának funkcióját tölti be itt, arra szolgál, hogy az igazi, önmagában létező valóság gondolati helyreállítása révén felébressze a tudományos lelkiismeretet.

A gondolati kifejtésnek ez a módja jellemző az érett Marx műveinek benső felépítésére. Teljesen újfajta szerkezet ez: olyan tudományosság, amely az általánosítás folyamatában sohasem akarja elhagyni ezt a szintet, és mégis minden egyes ténymegállapításban, valamely konkrét összefüggés gondolati visszaadásában mindig a társadalmi lét totalitását tartja szem előtt, és innen kiindulva mérlegeli minden részjelenség valóságát és jelentőségét; az önmagában létező valóságnak olyan ontológiai-filozófiai szemlélete ez, amely sohasem lebegtet önállósult absztrakciókat a mű jelenségei fölött, hanem inkább csak azért küzdött ki magának, kritikusan és önkritikusan, a legmagasabb tudatszintet, hogy éppen specifikus, rá jellemző létformájában, egészen konkrétan ragadhasson meg minden létezőt. Azt hisszük: Marx így mind az általános tudományosságnak, mind pedig az ontológiának új formáját alkotta meg, amelynek az a rendeltetése, hogy a jövőben úrrá legyen a modern tudományosságnak az újonnan felfedezett tények gazdagsága ellenére is mélyen problematikusként. A marxizmus klasszikusainak Hegel-kritikáiban mindig a hegeli rendszer-gondolat elutasítása áll az első helyen, mégpedig teljes joggal, mert éppen ebben összpontosulnak a filozófiának mindazok a tendenciái, amelyeket Marx a legerélyesebben utasít el. Így mindenekelőtt a rendszer, mint a filozófiai szintézis eszménye, a beteljesedés és zártság elvében olyan gondolatokat tartalmaz, amelyek eleve összeegyeztethetetlenek valamely lét ontológiai történetiségével és már magánál Hegelnél is megoldhatatlan antinómiákat idéznek elő. Az ilyen gondolati-statikus egység azonban szükségképpen azért jön létre, mert a kategóriákat meghatározott hierarchikus összefüggésben rendezik el. Az ilyen hierarchikus rendre való törekvés is ellentmond Marx ontológiai koncepciójának. Nem mintha idegen volna tőle a fölé- és alárendelés gondolata; már Hegelről szólva is rámutattunk arra, hogy éppen Marx vezette be a kölcsönhatás tárgyalásakor a túlsúlyos mozzanatot.

De a rendszerhierarchia nemcsak végérvényes, hanem annak érdekében, hogy a kategóriákat ilyen végső összefüggésbe illessze be, ezeket — még benső elszegényítésük vagy megerősökölésük árán is — egyneművé kell tennie, lehetőleg redukálnia kell az összefüggésnek egyetlen dimenziójára. Azok a gondolkodók, akik igazi ontológiai érzékkel rendelkeznek a valóság dinamikus struktúrájában rejlő gazdagság és sokrétűség iránt, éppen azokra a viszonylatfajtákra összpontosítják figyelmüket, amelyek egyetlen rendszerbe sem illeszthetők be adekvát módon. Éppen ezért a rendszerezésnek ez az ellenzéke szöges ellentétben áll a szintén rendszerezés-ellenes empirizmussal. Koráb-

ban ebben olykor valami naiv ontologizmust fedeztünk fel, vagyis ösztönös tiszteletet a közvetlenül megjelenő világ, az egyes dolgok és a könnyen észlelhető felszíni viszonylatok iránt. Mivel ez a valóságviszony igaz volta ellenére csupán periferikus, az empirista, ha csak kevéssé is kimerészkedik spontánul otthonos területéről, a legfantasztikusabb intellektuális kalandokba bonyolódhat.¹⁷ Ezzel szemben az a rendszerkritika, amelyre mi gondolunk, és amelyet Marx tudatosan fejlesztett ki, a lét totalitásából indul ki és arra törekszik, hogy ezt a maga bonyolult és sokrétű viszonylataiban a lehető legteljesebb megközelítésben ragadja meg. De a totalitás itt nem formális-gondolati, hanem a valóban létező világ gondolati reprodukciója, a kategóriák nem valamely hierarchikus rendszerarchitektúra építőkövei, hanem csakugyan „a meghatározott lét formái, létezőmeghatározások”, olyan viszonylag totális, valóságos, mozgásban levő komplexusok szerkezeti elemei, amelyeknek dinamikus kölcsönös vonatkozásai mind extenzív, mind pedig intenzív értelemben egyre átfogóbb komplexusokat eredményeznek. Az ilyen komplexusok adekvát megismerésénél a logika elveszti filozófiai vezető szerepét; mint a tiszta és ezért egynemű gondolati képződmények törvényszerűségének megragadására szolgáló eszköz a többihez hasonló speciális tudománnyá válik. A filozófia szerepe azonban ezzel csak a hegeli kettős értelemben, megőrződve szűnik meg: mint a lét ontológiai bírálata minden jelenség számára ennek az új tudományosságnak a vezető elve marad, de persze nem tart igényt arra, hogy uralma alá vesse és maga alá rendlje a jelenségeket és összefüggéseiket. Ezért nem véletlen, nemcsak a tudománytörténeti helyzet folyamánaképpen kialakult sajátosság, hogy az érett Marx nem gazdaságtannak, hanem „A politikai gazdaságtan bírálatát”-nak nevezte gazdasági műveit. Ez persze közvetlenül a polgári gazdaságtan nézeteinek — ebből a szempontból is nagyon fontos — bírálatára vonatkozik, de egyúttal tartalmazza minden egyes ténynek, viszonylatnak, minden egyes törvényszerű összefüggésnek azt a szakadatlan immanens ontológiai bírálatát, amelyről most beszéltünk.

Ez az újdonság persze nem látott olyan hirtelen napvilágot, mint a Zeusz fejéből kiszökkenő Pallasz Athéné, hanem szükségképpen egy hosszú, noha bizonyára nem egyenletes fejlődés terméke volt. Negatív értelemben ilyen kísérletekre vezet a valóságot hierarchikusan megerőszakoló filozófiai elvek — gyakran spontán — bírálata. Marx az, aki tudatosan és világosan kimondta ezt, aki a legátgondoltabb és formailag legtökéletesebb rendszert, a hegelit bírálva eljutott az új gondolkodás-stílus kidolgozásához. De akadtak pozitív értelemben vett kezdeményezések is, ahol nagy létkomplexusok elsődleges egzisztenciájának felismerése tudatossá kezdett válni, ahol, az idealista rendszer-gondolat bírálatával kapcsolatban, feldereng az ilyen komplexusok adekvát megragadásának újfajta módja. Azt hisszük, Arisztotelész egyes írásai, főként a „Nikomakhoszi etika”, már ilyen irányú kísérletek, ahol is a Platónbírálat játssza az imént említett negatív szerepet. Ide tartozik a reneszánszban az az első nagy tudományos kísérlet — Machiavellié —, amely a társadalmi életet minden oldalról mint létet akarta megragadni, és ki akarta gyomlálni azokat a lételveket, amelyek gátolták a létnek ezt a megismerését,¹⁸

¹⁷ Dialektik der Natur, p. 707. [Fr. Engels, Dialektik der Natur. Die Naturforschung in der Geisterwelt. MEW Band 20. p. 337. — Fr. Engels, A természet dialektikája. MEM 20. kötet, p. 357.]

¹⁸ Heller Ágnes hívta fel figyelmemet Machiavelli elméletének erre az oldalára.

ide sorolható Vicónak az a törekvése is, hogy a társadalmi világ történetiségét ontológiailag ragadja meg. De csak Marx ontológiájában érnek meg filozófiailag ezek a tendenciák, csak itt kapnak teljesen tudatos formát.

Ez az összefogás szervesen fakadt ugyan a hegeli módszer materialista bírálatából és leküzdéséből, mégis olyannyira idegen volt a kor uralkodó tendenciáitól, hogy — mint módszert — sem ellenfelei, sem hívei nem érthették meg. 1848 után, a hegeli filozófia összeomlása és főként az újkantianizmus és a pozitivizmus diadalmenete óta teljes értetlenség alakult ki az ontológiai problémák iránt. Az újkantianusok még a megismerhetetlen magában-való dolgot is eltávolították a filozófiából, a pozitivizmus számára pedig a világ szubjektív észlelése egybeesett e világ valóságával. Nem csoda, hogy az ily módon befolyásolt tudományközvélemény a marxi gazdaságtant tisztá szaktudománynak látta, amely azonban az „egzakt” munkamegosztás, az „értékmentes” kifejezőmód érvényesítése során módszertanilag szükségképpen alacsonyabbrendűnek tűnt a polgári gazdagságtannál. Nem sokkal Marx halála után a bevallott Marx-követők túlnyomó többsége filozófiailag ilyen áramlatok befolyása alatt állt. Amennyiben marxista ortodoxia létezett, ez lényegileg kimerült Marx néhány — gyakran félreértett — megállapításának és következtetésének radikális jelszóvá való merevítésében; így alakult ki például, Kautsky segítségével, az abszolút elnyomorodás állítólagos törvénye. Hiába próbálta meg Engels, főként levélbeli bírázataiban és javasolataiban, fellazítani, az eredeti dialektikához visszavezetni ezt a merevséget; nagyon jellemző, hogy először Bernstein közölte ezeket a leveleket, azzal a szándékkal, hogy a marxisták között erősítse a revizionista tendenciákat; mi sem bizonyítja jobban, hogy a két versengő irányzat egyformán értetlenül állt Marx tanainak módszertani lényege előtt, mint hogy így lehetett értelmezni az Engels-követelte dialektikus hajlékonyságot, a megmerevedett vulgarizálás elutasítását. Még olyan, sok részletkérdésben valóban marxista teoretikusoknak is, mint Rosa Luxemburg és Franz Mehring, kevés érzékük volt Marx életművének lényeges filozófiai tendenciái iránt. Míg Bernstein, M. Adler és sokan mások Kant filozófiájában vélték megtalálni a marxizmus „kiegészítését”, míg Fr. Adler, másokkal együtt, Machnál kereste ezt a „kiegészítést”, a politikailag radikális Mehring tagadta, hogy a marxizmusnak egyáltalán köze lett volna a filozófiához.

Csak Leninnel kezdődött meg a valódi Marx-reneszánsz. Különösen a háború első éveiben keletkezett „Filozófiai füzetek” hatolnak be ismét a marxi gondolkodás tulajdonképpeni középponti problémáiba: a hegeli dialektika beható és folytonosan mélyülő kritikai megértése az eddigi marxizmus éles elutasításában csúcsosodik ki: „Marx ‚Tőké’-je és különösképpen az első fejezet nem érhető meg teljesen Hegel *egész* Logiká-jának áttanulmányozása és megértése nélkül. Következésképp fél évszázad óta egyetlen marxista sem értette meg Marxot !!!”¹⁹ Ez alól Lenin még az egyébként általa elméletileg nagyra becsült Plehanovot sem veszi ki, aki pedig legjobban ismerte Hegelt az akkori marxisták között.²⁰ Lenin itt sikeresen folytatja, sok kérdésben elmélyíti és tovább

¹⁹ Aus dem philosophischen Nachlass [id. kiadás], p. 99. [Lenin, Werke, Band 38. Philosophische Hefte. Dietz, Berlin, 1964. p. 170. — Lenin, Filozófiai füzetek. Összes Művei, id. kiadás, 29. kötet, p. 147.]

²⁰ Uo., p. 213 és köv. [uo. p. 264. — uo., p. 227.]

is viszi a kései Engels vonalát. De nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy Engels, mint ezt néhány fontos részletkérdésben látni fogjuk, Hegel-bírálatában kevésbé volt elvi és mély, mint maga Marx, vagyis túl sok olyasmit vett át — persze materialista átfordítás után — változatlanul Hegeltől, amit maga Marx mélyebb ontológiai megfontolásokból kiindulva elvetett vagy döntően módosított. A fiatal Marx teljesen önállóan küzdötte le a hegeli össz-filozófia alapjait, Engels pedig Feuerbach befolyására a hegeli filozófiai idealizmuson jutott túl — és ez a különbség bizonyos mértékig befolyásolja későbbi fejtegetéseiket is. Lenint persze nem jellemezhetjük egyszerűen úgy, mint az engelsi vonal folytatóját, de azért van néhány olyan kérdés, ahol fennáll ez az összefüggés; tegyük ehhez persze azonnal hozzá, hogy olykor nehezen dönthető el, mennyiben van szó pusztán terminológiai kérdésekről és mennyiben rejlenek ezek mögött tárgyi problémák is. Így például Lenin ezt mondja a „Tőké”-nek egy általános dialektikus filozófiához való viszonyáról: „Noha Marx nem hagyott hátra „Logiká”-t, de hátrahagyta a „Tőke” logikáját... A „Tőké”-ben Marx egy tudományra alkalmazza a materializmus logikáját, dialektikáját és ismeretelméletét (nincs szükség három szóra: ez egy és ugyanaz), és mindazt, ami Hegelnél értékes, elsajátította, és ezt az értéket továbbfejlesztette.”²¹

Lenin nagy érdeme, nemcsak itt, hogy mint kora egyetlen marxistája, határozottan elutasította az önmagát hordozó (szükségképpen idealista) logika és ismeretelmélet modern filozófiai felsőbbségét, és ez ellen — mint itt is — visszanyúlt, persze materialistára átfordítva, a logika, az ismeretelmélet és a dialektika egységének eredeti hegeli koncepcijához. Ehhez még meg kell jegyeznünk azt is, hogy, különösen az „Empiriokriticizmus”-ban, ismeretelméletét mint a tudattól függetlenül létező anyagi valóság visszatükröződését, gyakorlatilag mindig alárendelte a materialista ontológiának. Itt is lehetőség nyílik arra, hogy az ebbe a egységbe felvett dialektikát a maga objektivitásában ontológiailag értelmezzük. Annyi azonban bizonyos, hogy Marx, mint nemsokára egynémely általános módszertani-filozófiai fejtegetésének elemzésekor látni fogjuk, nem ismeri el az itt létrehozott egységet, és hogy nemcsak élesen elválasztja egymástól az ontológiát és az ismeretelméletet, hanem éppen ennek az elválasztásnak az elmulasztásában látja Hegel idealista illúzióinak egyik forrását. De ha Lenin filozófiai életművének beható elemzésekor fel is bukkannak ilyen részletkifogások a hegeli dialektika leküzdésével és ennek a marxizmus továbbfejlesztésében való felhasználásával kapcsolatban — Leninnek mint filozófusnak az átfogó kritikai elemzését az egyik legfontosabb és legidősebb kérdésnek tartom, mivel nézeteit minden oldalról eltorzítják —, fellépése a maga egészében Engels halála óta mindenesetre az első olyan nagyszabású kísérlet, amely a marxizmust a maga totalitásában akarta helyreállítani, a jelen problémáira alkalmazni, és így továbbfejlesztetni. A történelmi körülmények kedvezőtlen volta megakadályozta, hogy Lenin elméleti és módszertani hatása a maga szélességében és mélységében kisugározhasson.

Igaz: a nagy forradalmi válság, amely az első világháborúból és a szovjet-köztársaság létrejöttéből fakadt, a marxizmusnak a szociáldemokrácia elpol-

²¹ Uo., p. 249. [uo., p. 316 — uo., p. 276.]

gáriasult hagyományaitól el nem torzított, új, friss tanulmányozására ösztönzött.²² Marxnak és Leninnek Sztálin politikája által történt háttérbe szorítása szintén lassú folyamat, amelynek kritikai-történeti kifejtése ma még hiányzik. Sztálin kezdetben vitathatatlanul a lenini tanítás védelmezőjeként lépett fel — főként Trockij ellen —, és e kor néhány műve, a harmincas évek elejéig, magában foglalt olyan tendenciát, hogy valóra váltsa a marxizmus lenini megújítását a II. Internacionálé ideológiájával szemben. De bármilyen helyes volt is a lenini újítás hangsúlyozása, Sztálin idején mindinkább az lett ennek a következménye, hogy Lenin tanulmányozása lassan háttérbe szorította Marxét. És ez a fejlődés, különösen a (filozófia-fejezettel ellátott) „Párttörténet” közrebocsátása óta, Leninnek Sztálin által történt háttérbe szorításába csapott át. Ezután a hivatalos filozófia Sztálin publikációinak kommentálására szorítkozott; Marxot és Lenint csak bizonyító idézetek formájában szerepeltették. Itt nem fejthetjük ki részletesen az így előidézett elméleti pusztítást. Ez is igen időszerű, gyakorlatilag is nagyon jelentős feladat volna. (Gondoljunk csak arra, hogy a tervezés hivatalos elmélete teljességgel figyelmen kívül hagyja a társadalmi reprodukció marxi elméletének döntő mozzanatait.) A marxista terminológiában tökéletes és teljességgel önkényes szubjektívizmus jött létre, amely persze alkalmas volt (és némelyek szemében ma is alkalmas) arra, hogy tetszés szerinti határozatokat szofisztikusan úgy igazoljanak, mintha ezek szükségszerűen következzenek a marxizmus—leninizmusból. Itt csak megállapíthatjuk, hogy ez a helyzet. Ha azt akarjuk, hogy a marxizmus ma ismét a filozófiai fejlődés eleven erejévé váljon, akkor minden kérdésben magához Marxhoz kell visszanyúlni, s eközben persze Engels és Lenin életművében sok minden hatékonyan elősegítheti ezeket a törekvéseket; ezzel szemben az ilyen vizsgálódások, amelyekbe itt belefogtunk, nyugodtan figyelmen kívül hagyhatják mind a II. Internacionálé, mind pedig Sztálin korszakát, bármennyire fontos feladat volna is — a marxi tanítás tekintélyének helyreállítása szempontjából — e korszakok legélesebb bírálata.

2

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATA

Az érett Marx viszonylag keveset írt a filozófia és a tudomány általános kérdéseiről. Sohasem valósította meg időnként felmerülő tervét, azt, hogy röviden kifejtje a hegeli dialektika racionalis magvát. Egyetlen, töredékes írása, amely ebből a témakörből rendelkezésünkre áll, az a „Bevezetés”, amelyet az ötvenes évek végén vetett papírra, ahhoz a gazdasági művéhez, amelyet akkoriban íróilag végső formába akart önteni. Ebből az anyagból Kautsky 1903-ban kiadta ezt a töredéket.* Azóta több mint egy fél évszázad múlt el,

²² Gramscitól Caudwellig egész sor ilyen kezdeményezésre került sor; „Történelem és osztálytudat” című művem is ilyen törekvések hívták életre. De a sztálini egyformásító-sematizáló nyomás hamar elhallgattatta a Kommunista Internacionáléban — ahol egyedül találtak otthonra — az ilyen tendenciákat. Az ilyen kísérletek érettség és helyesség tekintetében rendkívüli mértékben különböztek egymástól — tendenciózus túl- és alábecsülések nélkül, elfogulatlanul kellene vizsgálni őket. De ilyen vizsgálódásokra mindmáig csak Olaszországban került sor, Gramsciról.

* [„Einleitung zu einer Kritik der politischen Ökonomie”. *Die Neue Zeit*, 21. Jg. Band I., pp. 710—718, 741—745, 772—781.]

de nem mondhatjuk, hogy ez az írás valaha is komolyan befolyásolta volna a marxi tanítás lényegéről és módszeréről kialakult felfogást. Pedig ebben a vázlatban Marx összefoglalta a társadalmi lét ontológiájának leglényegesebb problémáit és a gazdasági megismerésnek — e létszint középponti területének — ebből fakadó módszereit. Már említettük azt a többnyire nem tudatosított okot, amiért ezt az írást elhanyagolták: mert elhanyagolták a politikai gazdaságtan bírálatát, és az egyszerű gazdaságtannal mint polgári értelemben vett tudománnyal helyettesítették ezt.

Módszertanilag rögtön kezdetben hangsúlyoznunk kell, hogy Marx mindeütt nagyon élesen elválaszt egymástól két komplexumot: a társadalmi létet, amely független attól, hogy többé vagy kevésbé helyesen ismerik-e meg, és lehető legadekvátabb gondolati megragadásának módszerét. Vagyis az ontológiának a pusztá megismeréssel szembeni elsőbbsége nemcsak az általában vett létre vonatkozik, hanem az objektív tárgyiasság összessége a maga konkrét struktúrájában és dinamikájában, épp-így-létében ontológiailag a lehető legnagyobb fontosságú. Már a „Gazdasági-filozófiai kéziratok” óta ez Marx filozófiai álláspontja. Ebben a tanulmányban a tárgyiasságok kölcsönös vonatkozásait a létezők közti valamennyi ontológiai viszony ősformájának tekinti: „Egy lény, amelynek nincs tárgya önmagán kívül, nem tárgyas lény. Egy lénynak, amely maga nem tárgy egy harmadik lény számára, nincs lénye *tárgyául*, vagyis nem viselkedik tárgyiában, léte nem tárgyas. -- Egy nem-tárgyas lény *nem-lény* (*Unwesen*)*.”²³ Marx már itt elutasít minden olyan elképzelést, mintha a lét meghatározott „végső” elemeinek ontológiailag kiváltságos helyzete volna a bonyolultabbakhoz, összetettebbekhez képest, mintha ezeknél a megismerő szubjektum szintetikus funkciói bizonyos szerepet játszanának tárgyiasságuk tartalmában és formájában. A kanti filozófia tipikus formában képviselte a XIX. században a mindenkor konkrét tárgyiasság szintetikus létrejöttének elméletét, szembeállítva ezt a tárgyiasságot az elvont dolog tudaton túli és éppen ezért megismerhetetlen voltával, és itt az elsőnél a megismerő szubjektum hajtja végre a mindenkor konkrét szintézist, persze egy számára törvényszerűen előírt módon. Mivel ez a marxi ontológiától való elfordulás először, és hosszú időn keresztül túlnyomórészt kanti befolyásra történt, talán nincs haszon nélkül, ha röviden utalunk erre a kizáró ellentétre, mivel a polgári világnézetekben beállott különféle változások ellenére még mindig nem vesztette el egészen időszerűségét.

Ha a tárgyiasság minden egyes létező elsődleges-ontológiai sajátossága, akkor ebből szükségképpen következik az a megállapítás is, hogy az eredendően létező mindig dinamikus totalitás, komplexitás és folyamatszerűség egysege. Mivel Marx a társadalmi létet vizsgálja, számára sokkal közvetlenebbül van adva a totalitás kategóriájának ez az ontológiailag központi helye, mint a természetfilozófiai kutatók számára; a természetre vonatkozólag ez, ha mégoly szabatosan is, de gyakran csak kikövetkeztethető, míg a társadalomban már közvetlenül adva van mindig a totalitás. (Ennek nem mond ellent, hogy Marx a világgazdaságot és ezzel együtt a világtörténelmet a történelmi

* [Lefordíthatatlan szójáték; az „Unwesen” szörnyet is jelent.]

²³ MEGA I. 3. p. 161. [K. Marx, Ökonomisch-philosophische Manuskripte (1844). [Kritik der Hegelschen Dialektik und Philosophie überhaupt] MEW Ergänzungsband, Erster Teil. p. 578. — K. Marx, Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth, Budapest, 1962. p. 108. alapján.]

folyamat eredményének tekinti.) Már a fiatal Marx is világosan felismerte és kimondta, hogy minden társadalom totalitást alkot.²⁴ Ezzel azonban csak a legeslegáltalánosabb elvet fogalmazta meg, és távolról sem az ilyen totalitás lényegét és természetét és még kevésbé azt a módot, ahogyan közvetlenül adva van és ahogy adekvát megismerése lehetővé válik. Abban az írásban, amelyről most beszélünk, Marx világos választ ad mindezekre a kérdésekre. Abból indul ki, hogy a „reális és konkrét” mindig a népesség „mint az egész társadalmi termelési aktus alapja és szubjektuma”. Behatóbb vizsgálatkor azonban kiderül, hogy ez a helyes megállapítás még nagyon kevéssel járul hozzá a valódi, konkrét megismeréshez. Akár magát a közvetlenül adott totalitást vesszük, akár részkomplexusait, az ilyen közvetlenül adott valóságra közvetlenül irányuló megismerés mindig pusztá képzetekre bukkan. Ezért ezeket elszigetelő absztrakciók segítségével pontosabban meg kell határozni. A gazdaságtan mint tudomány kezdetben csakugyan ezen az úton indult meg; mind tovább haladt az elvonatkoztatás útján, amíg létre nem jött a valódi közgazdaság tudománya, amely a lassan megszerzett elvont elemekből indult ki, hogy „most ismét visszafelé tegye meg az utat”, amíg újra meg nem érkezünk a népességhez, amely „azonban ezúttal nem valami egész zűrzavaros képze, hanem sok meghatározás és vonatkozás gazdag totalitása”.²⁵

Így írja elő magának a gazdasági totalitásnak a lényege a megismeréshez vezető utakat. Ez a helyes út azonban, ha nem tartjuk állandóan szem előtt a léttől való reális függőségét, idealista illúziókhoz vezethet; sőt maga a megismerési folyamat — elszigetelten, önállóan tekintve — tartalmaz ilyen önhamisítási tendenciát. Marx ezt mondja erről a kettős úton elért szintézisről: „A konkrét azért konkrét, mert sok meghatározás összefoglalása, tehát a sokféleségnek egysége. A gondolkodásban ezért mint az összefoglalás folyamata, mint eredmény jelenik meg, és nem mint kiindulópont, noha ez a valódi kiindulópont és ezért a szemlélet és a képzet kiindulópontja is.”²⁶ Ebből vezethető le módszertanilag a hegeli idealizmus. Az első úton a „mérő képzetből” „elvont meghatározások” jönnek létre, a másodikik az elvont meghatározások a konkrét reprodukciójához vezetnek a gondolkodás útján. Hegel ezért ahhoz az illúzióhoz jut el, hogy a valóságot az önmagát önmagában összefoglaló, önmagában elmélyülő, és önmagát magától mozgó gondolkodás eredményének fogja fel, noha az elvonttól a konkrétig való felemelkedés módszere csak a gondolkodásnak az a módja, amellyel a konkrétat elsajátítja és mint szellemileg konkrétat reprodukálja. Ez azonban korántsem magának a konkrétnek a kialakulási folyamata. Marx kettős értelemben szakít az idealista elképzelésekkel. Egyrészt be kell látni, hogy az az ismeretszerzően szükséges út, amely az absztrakció által nyert „elemektől” a konkrét totalitás megismeréséig vezet, csupán a megismerésnek és nem magának a valóságnak az útja. Ez az ilyen „elemek” konkrét és valódi kölcsönhatásából áll, amely

²⁴ MEGA I. 6. p. 180. [K. Marx, Das Elend der Philosophie. Zweites Kapitel, Die Metaphysik der politischen Ökonomie. MEW Band 4. p. 130. — K. Marx, A filozófia nyomorúsága. Második fejezet: A politikai gazdaságtan metafizikája. MEM 4. kötet, p. 125.]

²⁵ Grundrisse, p. 21. [K. Marx, Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf). Dietz, Berlin, 1953. p. 21. — Marx, A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I. kötet, p. 26.]

²⁶ Uo., p. 21 és köv. [uo., p. 22. — MEM 46/I. p. 26—27.]

a rétegzett totalitás aktívan vagy passzívan hatékony keretei között zajlik le. Ebből következik, hogy a totalitásban (az ezt alkotó részleges totalitásokban is) bekövetkező változás csak a valódi genezis feltárásának útján mehet végbe. Kategóriális gondolati következtetésekből történő levezetése, mint ezt Hegel példája is mutatja, könnyen vezethet tarthatatlan spekulatív koncepciókhoz.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a valóság megismerésének szempontjából közönyösek az elvonatkoztató úton nyert „elemek” közti racionális lényegi összefüggések, még akkor is, ha folyamatszerű kapcsolatokról van szó. Ellenkezőleg. Csupán azt nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek az elemek elvonatkoztató úton nyert, általánosított formájukban a gondolkodás, a megismerés termékei. Ontológiai szempontból szintén előrehaladó létkomplexusok ezek, csupán egyszerűbb és ezért fogalmilag könnyebben megragadható a jellegük, mint maguk a totális komplexusok, amelyeknek „elemei”. Rendkívül fontos tehát, hogy részint empirikus megfigyelések, részint elvonatkoztató gondolati kísérletek révén a lehető legpontosabban feltárjuk törvényszerű működésük módját, vagyis világosan lássuk, milyenek önmagukban, miként működnek tisztán benső erőik, milyen kölcsönös vonatkozások alakulnak ki köztük és más „elemek” között, ha kiiktatjuk a külső zavarokat. Világos tehát, hogy a politikai gazdaságtan módszere, amelyet Marx „visszafelé megtett útnak” jellemez, feltételezi a történelmi (genetikus) és az elvont-rendszerező törvényeket és tendenciákat megvilágító munkamódszerek állandó együttműködését. A megismerés e két útjának szerves és ezért termékeny kölcsönhatása azonban csak akkor lehetséges, ha minden lépést állandó ontológiai bírálatnak vetünk alá, sőt, ha mindkét módszer arra törekszik, hogy különböző szemszögekből megértse ugyanezt a valóságkomplexust. A tisztán gondolati feldolgozás ezért könnyen széttepheti azt, ami létszerűen összetartozik, részeit hamisan önállósíthatja akár empirikus-historizáló, akár elvonatkoztató-elméleti módon. A jelenségek valódi egységét csak a ténynek vagy összefüggésnek, folyamatnak vagy törvényszerűségnek megismert valóságrész szakadatlanul éber ontológiai bírálata állíthatja gondolatilag helyre. A polgári gazdaságtan szakadatlanul a szétválasztottságukban megmerevült nézőpontok itt kialakult dualitásában szenved. Egyik póluson egy tisztán empirikus gazdaságtörténet jön létre, amelyben eltűnik az összefolyamat valóban történeti összefüggése, a másik póluson olyan fejtegetések keletkeznek — a határhaszon-elmélettől a mai manipulációs részvizsgálódásokig —, amelyek látszateoretikus módon akkor is eltüntetik az igazi, döntő összefüggéseket, ha — véletlenül — egyes esetekben valódi viszonylatokat vagy ezek nyomait tartalmaznak.

Másodszor — és az eddig kifejtettekkel szoros összefüggésben — az „elemek” és a totalitások közti ellentétet sohasem szabad a magában véve egyszerű és a magában véve összetett ellentétére redukálni. Az egésznek és részeinek általános kategóriái tovább bonyolódnak itt, de alapvető viszonyuk továbbra sem szűnik meg: ugyanis minden „elem”, minden rész szintén egész itt, az „elem” mindig komplexus, konkrét, minőségileg sajátos tulajdonságokkal, különböző együttműködő erők és viszonylatok komplexusa. De ez a komplexitás nem szünteti meg „elem”-jellegét: a gazdaságtan összes igazi kategóriája — éppen bonyolult, folyamatszerű komplexitásában — esakugyan — mindegyik a maga módján, a maga helyén — valami „végső”, amely csak elemezhető, de valójában nem bontható fel tovább. A közgazdaságtan megalapozóinak nagysága mindenekelőtt abban rejlik, hogy felismerték az igazi kate-

góriáknak ezt a megalapozó jellegét és megkezdték feltárni köztük a helyes viszonylatokat.

Ezek a viszonylatok azonban nemcsak mellérendelések, hanem fő- és alárendelések is. Ezzel a kijelentésünkkel látszólag ellentétbe kerültünk korábbi polémiáinkkal, amelyben — szintén a társadalmi lét marxista ontológiájának nevében — éppen az idealista rendszerek hierarchikus elvének üzenünk hadat. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos, noha persze súlyos következményekkel járt, mivel sok félreértésnek a marxizmussal kapcsolatban ez a forrása. Pontosan meg kell ugyanis különböztetni az ontológiai elsőség elvét azoktól az ismeretelméleti, morális stb. értékítéletektől, amelyek megterhelik az összes idealista vagy vulgármaterialista rendszerhierarchiát. Ha valamely kategóriának ontológiai elsőbséget tulajdonítunk más kategóriákhoz képest, akkor csupán arra gondolunk, hogy az egyik létezhet a másik nélkül, míg ennek ellenkezője létszerűen lehetetlen. Már minden materializmusnak azzal a középponti tételével is így áll a dolog, amely szerint a lét ontológiailag megelőzi a tudatot. Ontológiailag ez egyszerűen csak annyit jelent, hogy lét lehetséges tudat nélkül, viszont minden tudatnak valami létező a feltétele, alapja. Ebből azonban nem következik értékhierarchia a lét és a tudat közt. Viszonyuk konkrét ontológiai vizsgálata inkább azt mutatja, hogy a tudat csak az anyag fejlődésének viszonylag magas fokán válik lehetségessé; a modern biológia éppen annak megmutatására törekszik, hogy miként keletkeznek a szervezetnek a környezetre való eredeti fizikai-kémiai reagálásmódjaiból fokozatosan mind jellegzetesebb tudatformák, amelyek persze csak a társadalmi lét szintjén teljesezhetnek be. Ugyanez a helyzet ontológiailag az emberi lét termelésének és újratermelésének prioritásával más funkciókhoz képest. Amikor Engels Marxról sírjánál mondott beszédében arról az „egyszerű tényről” beszél, „hogy az embereknek előbb enniük, inniük, lakniuk és ruházkodniuk kell, mielőtt politikával, tudománnyal, művészettel, vallással stb. foglalkozhatnának”,²⁷ akkor szintén kizárólag erről az ontológiai elsőbségről van szó. Ezt maga Marx is kimondja „A politikai gazdaságtan bírálatához” írott előszóban. Itt mindenekelőtt az a fontos, hogy Marx a „termelési viszonyok összességét” olyan „valódi alap”-nak tekinti, amelyből ismét kibontakozhat a tudatformák összessége, és amely, mint társadalmi, politikai és szellemi életfolyamat, meghatározza ezt. E tényállást így foglalja össze: „Nem az emberek tudata határozza meg létüket, hanem ellenkezőleg, társadalmi létük az, ami tudatukat meghatározza”,²⁸ tehát a tudatformák és tartalmak világát nem úgy fogja fel, hogy a gazdasági struktúra közvetlenül kitermeli ezt, hanem a társadalmi lét totalitásával hozza kapcsolatba. A tudat társadalmi lét által történő meghatározását tehát teljesen általánosan fogja fel. Csak a vulgármarxizmus (a II. Internacionálé korától a sztálini időszakig és következményeiig) csinált ebből egyértelműen közvetlen oksági viszonyt a gazdaság, sőt ennek egyes mozzanatai és az ideológia között. Marx azonban, közvetlenül az imént idézett ontológiailag döntő hely előtt egyrészt arról

²⁷ Karl Marx — Eine Sammlung von Erinnerungen und Aufsätzen. Moskau—Lenin-grad, 1934. p. 21. [Fr. Engels, Das Begräbnis von Karl Marx. MEW Band 19., p. 335. — Fr. Engels, Karl Marx temetése. MEM 19. kötet, p. 461.]

²⁸ Marx: Zur Kritik der politischen Ökonomie, Dietz, Stuttgart, 1919. p. LV. [K. Marx, Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft. Vorwort. MEW Band 13. p. 9. — K. Marx, A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet. Előszó. MEM 13. kötet, p. 6. alapján.]

beszél, hogy a felépítménynek „meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg”, továbbá, hogy „az anyagi élet termelési módja szabja meg az általában vett társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot”.²⁹ E fejezet későbbi fejtegetéseiben és művünk második részében megpróbáljuk majd bebizonyítani, hogy ez a szántszándékkal fölöttébb általános és nyitva hagyott ontológiai meghatározás a kölcsönhatásoknak és kölcsönös vonatkozásoknak milyen gazdag terét foglalja magában, beleértve persze ebbe a „túlsúlyos mozzanatot” (übergreifendes Moment) kivételes fontosságú marxi kategóriáját.

Ez a rövid kitérő — amely a marxizmus módszerével kapcsolatban ma általánosan uralkodó fogalmi zűrzavar miatt elengedhetetlenül szükséges volt — látszólag eltávolított bennünket némiképp jelenlegi vizsgálódásunk középponti témájától. Ha most magának a gazdaságtannak a módszerére visszatérünk, akkor ezt megvalósulásának abban a legmagasabbrendű, legtisztultabb formájában vesszük szemügyre, amelyet Marx jóval később, a „Tőké”-ben adott neki. (Az úgynevezett „Nyersfogalmazvány”-nak,* amely tele van a „Tőké”-ben nem elemzett, tanulságos komplexusokkal és összefüggésekkel, összkompozícióját tekintve még nem sajátja a végleges fő műnek ez a módszertanilag tiszta és ontológiailag alapvetően új kifejtésmódja.) Ha most egészen általánosan meg akarjuk határozni felépítésének döntő elveit, akkor bevezetésképp azt mondhatjuk, hogy kiindulópontja egy nagyszabású absztrakciós folyamat, ahonnan a módszertanilag nélkülözhetetlen absztrakciók felbontása révén fokról fokra utat tör a tisztán és gazdagon tagolt, konkrét totalitás gondolati megragadásához.

Mivel a társadalmi lét területén ontológiailag lehetetlen valóságos kísérletek segítségével ténylegesen elszigetelni a részfolyamatokat, csak elvonatkoztató gondolati kísérletek jöhetnek számításba, ahol is azt vizsgálják elméletileg, hogy miként hatnának bizonyos gazdasági viszonyok, vonatkozások, erők stb., ha a vizsgálat érdekében kikapcsolnák mindazokat a tényeket, amelyek keresztezni, gátolni, módosítani stb. szokták tiszta érvényesülésüket a gazdasági valóságban. Már nagy elődjének, Ricardónak is ezt az utat kellett járnia, és mindenütt, ahol később valami gazdasági elmélet-féle bukkan fel, döntő szerepet játszanak az ilyen gondolati kísérletek. De míg az olyan gondolkodókat, mint amilyen Ricardo volt, ilyen esetekben mindig eleven valóságérzék, egészséges ontológiai ösztön vezette, és így folyvást valódi kategoriális összefüggéseket ragadtak ki, még ha eközben gyakran jutottak is hamis antinómiákhoz (például az értékmeghatározás és a profitráta megoldhatatlan ellentétéhez), a polgári gazdaságtanban többnyire periferikus valóságálatpon jönnek létre a gondolati kísérletek (víz a Szaharában a határhaszon-elméletnél), amelyeket a mechanikus általánosítás, a részletek manipulálása felé való tájékozódás inkább elvezet az összefolyamat megismerésétől, mintsem hogy közelebb hozna hozzá. Marx mindenekelőtt abban különbözik legjelentősebb előfutáraitól, hogy filozófiailag tudatosította és így fokozta valóságérzékét, mind a mozgásban levő totalitás megragadásának, mind pedig az egyes kategóriák helyes tartalmi és formai felbecsülésének területén. De valóságérzéke még tovább mutat, túl a tiszta gazdaságtan határain; bármilyen merész absztrakciókat hajt is végre következetesen ebben, a tulajdonképpeni gazdasági és a

²⁹ Uo. [uo., p. 8 és köv. — uo.]

* [K. Marx, A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány). (Kossuth Könyvkiadó) Budapest, 1972.]

gazdaságon kívüli valóságnak a társadalmi lét összességében megvalósuló életadó kölcsönhatása más úton megoldhatatlan problémákat tisztázva szakadatlanul belejátszik az elvont elméleti problémákba.

Ez a társadalmi lét marxi elméletében rejlő állandó ontológiai bíráló és önbírálat a tiszta gazdaság területén végrehajtott elvonatkoztató gondolati kísérletnek sajátos, tudományelméletileg új jelleget kölcsönöz: az absztrakció egyrészt sohasem részleges, vagyis Marx sohasem egy részt, egy „elemet” szigetelt el elvonatkoztató módon, hanem a gazdaságtan teljes területe elvonatkoztató projekcióban jelenik meg, amelyben — meghatározott átfogó kategóriális összefüggések átmeneti gondolati kikapcsolása következtében — a középpontba nyomuló kategóriák a maguk teljességében és zavartalanul bontakoznak ki, és benső törvényszerűségük tiszta formákban tárulhat fel. A gondolati kísérlet absztrakciója azonban másrészt állandó érintkezésben marad a társadalmi lét totalitásával, beleértve e lét gazdaságon kívüli viszonyait, tendenciáit stb. is. Ez a sajátos, ritkán megértett, dialektikusan paradox módszer Marxnak azon az imént már jelzett felismerésén alapul, hogy a gazdasági és a gazdaságon kívüli tényezők a társadalmi létben szakadatlanul átsapnak egymásba, egymással szakadatlan kölcsönhatásban állnak, amiből azonban, mint megmutattuk, sem a minden törvény nélküli egyszeri történelmi fejlődés, sem az elvont és tisztán gazdasági terület mechanikus-„törvényszerű” uralma nem következik, hanem inkább a társadalmi létnek az a szerves egysége, amelyben a gazdaságtan szigorú törvényeinek jut az átfogó mozzanatnak, de csakis ennek a szerepe.

A gazdasági és nem-gazdasági tényezőknek ez a társadalmi létben megvalósuló kölcsönös egymást-áthatása mélyen belenyúlik magába a kategóriaelméletbe is. Marx a klasszikus közgazdaságtan folytatója, mivel a munkabért beilleszti az általános értékelméletbe. De felismeri, hogy a munkaerő sui generis áru, „amelynek a használati értéke azzal a sajátos tulajdonsággal rendelkezik”, hogy tényleges felhasználása során értéket teremt.³⁰ Nem részletezhetjük ennek a felfedezésnek a nagy horderejű következményeit, csak annak megállapítására szorítkozunk, hogy a munkaerőnek mint árunak ebből a sajátos természetéből szükségképpen következik, hogy a gazdaságon kívüli mozzanatok ezen áru normális vételének és eladásának esetében is belejátszanak az érték-törvény megvalósulásába. Míg a többi áruk esetében az újratermelés mindenkor költségei határozzák meg az értéket, „a munkaerő érték meghatározása történelmi és erkölcsi elemet is tartalmaz”.³¹ Végül „magának az árucserének a törvényéből nem következik a munkanap semmiféle határa, tehát a többlet-munka semmiféle határa sem. A tőkés vevői jogára támaszkodik, amikor a munkanapot a lehető leghosszabbra nyújtja és egy munkanapból lehetőleg kettőt igyekszik csinálni. Másrészt az eladott áru sajátos természete korlátot szab a vevő által történő elfogyasztásának, és a munkás eladói jogára támaszkodik, amikor a munkanapot meghatározott normálnagyságra akarja korlátozni. Itt tehát antinómia van, jog áll joggal szemben, és mindkettőt egyformán szentesíti az árucseré törvénye. Egyenlő jogok között az erőszak dönt. És így a tőkés termelés történetében a munkanap normálása mint a munkanap korlátaivért vívott harc jelenik meg — mint harc az össztőkével, azaz a tőké-

³⁰ Kapital, I. p. 129. [K. Marx, Das Kapital. I. Teil, 4. Kapitel. MEW Band 23. p. 181. — K. Marx, A Tőke. Első kötet, 4. fejezet. MEM 23. kötet, p. 159.]

³¹ Uo. p. 134. [uo., p. 185. — uo., p. 163.]

sek osztálya és az összmunkás, vagyis a munkásosztály között.”³² Az ilyen gazdaságon kívüli mozzanatok az értéktörvény által diktált szükségszerűséggel, szakadatlanul fellépnek, úgyszólván a kapitalista áruforgalom hétköznapijaiban, az értéktörvény normális megvalósulási folyamatában. Miután azonban Marx gazdaságilag szigorú törvényszerű szükségszerűségében és zárt-ságában, rendszeresen elemezte ezt a világot, külön fejezetben rajzolja meg történelmi (ontológiai) geneziséét, az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozást, gazdaságon kívüli erőszakos aktusok évszázados láncolatát, amely szükséges volt azoknak a történelmi feltételeknek a valóságos megteremtéséhez, amelyek megalkották a munkaerőből a kapitalista gazdaság elméleti törvényszerűségeinek alapjául szolgáló specifikus árut. „Tantae molis erat, a tőkés termelési mód örök természeti törvényeinek’ szabad utat teremteni, a munkások és a munkafeltételek szétválasztási folyamatát véghezvinni, az egyik póluson a társadalmi termelési és létfenntartási eszközöket tőkévé, a másik póluson a nép nagy tömegét bér munkássá, szabad, dolgozó szegénnyé’, a modern történelem e mesterséges termékévé változtatni.”³³

A „Tőke” felépítését csak akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük az ilyen szakadatlan kölcsönhatásokat a szigorúan törvényszerű gazdasági mozzanatok és a tőlük különmemű gazdaságon kívüli viszonylatok, erők stb. között: e szerkezetre az jellemző, hogy kísérletileg tételez tisztán törvényszerű, absztraháltan egynemű törvény-összefüggéseket, és ezeket szélesebb, valósághoz közelebb tényezők folytatólagos bekapcsolásával befolyásolja, olykor meg is szünteti, hogy végül megérkezzen a társadalmi lét konkrét totalitáshoz. Marx már a korábbi fogalmazványában megadja annak a megközelítési és konkretizálási folyamatnak a programját, amelynek megvalósítására a „Tőke”-ben vállalkozik. Ez a mű persze mégis töredék maradt; a kézirat ott szakad félbe, ahol a konkrét totalitás megközelítésének eredményeképpen láthatókká válnak az osztályok.³⁴ Hogy ilyen konkrét beteljesüléshez lehessen eljutni, a kutatásnak központi jelentőségű „elemeknél” kell elkezdődnie. Nem indulhat ugyanis ki tetszés szerinti absztrakcióból az az út, amelyet Marx az absztrakttól a konkrét és immár áttekinthetővé vált totalitásig meg akar tenni. Nemcsak a jelenség és lényeg Marx által hangsúlyozott különbségének jelentőségére hívjuk fel ismét a figyelmet. Mert elszigetelten nézve bármelyik jelenséget kiindulóponttá lehetne tenni elvonatkoztató módon, mint „elemet”, csak hogy az ilyen út sohasem vezetne a totalitás megértéséhez; a kiindulópontnak objektíve ontológiailag középponti kategóriának kell lennie.

Nemhiába vizsgálta Marx a „Tőke”-ben az értéket mint első kategóriát, mint elsődleges „elemet”. Különösen jelentőssé teszi ezt az a mód, ahogyan az érték itt a maga genezisében megjelenik: ez a genezis egyrészt elvontan megmutatja, egyetlen döntő mozzanatra redukálva, az összgazdasági valóság történetének legáltalánosabb vázlatát, másrészt a választás rögtön termékenynek bizonyul, amennyiben maguk ezek a kategóriák, egzisztenciájukból szükségképpen következő viszonylataikkal és vonatkozásaikkal együtt koncentráltan megvilágítják azt, ami a társadalmi lét struktúrájában a legfontosabb:

³² Uo., p. 196. [uo., 8. Kapitel, p. 249. — uo., 8. fejezet, pp. 219 — 220. alapján.]

³³ Uo., p. 725. [uo., 24. Kapitel, pp. 787—788. — uo., 24. fejezet, p. 710.]

³⁴ Ma még természetesen nem tudhatjuk, hogy mi mindent találhatunk még esetleg az eredeti kéziratban; Rjazanov azt mondta nekem a harmincas évek elején, hogy a „Tőke” kéziratai tíz kötetre rúgnának, és Engels e kézirat-tömegnek csak egy részét közölte.

a termelés társadalmiságát. Az érték marxi genezise rögtön fényt vet a marxi módszer kettősségére: maga ez a genezis nem az érték fogalmából kiinduló logikai dedukció, és nem is kibontakozása egyes történelmi szakaszainak induktív leírása addig a pontig, míg felölti tiszta társadalmi alakját, hanem sajátos, újfajta szintézis, amely elméletileg-szervesen egyesíti a társadalmi lét történelmi ontológiáját konkrét és reálisan hatékony törvényszerűségeinek elméleti feltárásával. Ez a bevezető fejezet nem formál igényt arra, hogy in extenso kifejtse, hogyan fejlődött ki az érték történelmileg a gazdasági életben; csupán e kategória önmozgásának elméletileg döntő szakaszait adja az elvileg szórványos és véletlenszerű kezdetektől addig a teljes kibontakozásig, amelyben tiszta formában fejeződik ki elméleti lényege. Már az értékkategória önmagához való eljutásához szükséges történelmi-ontológiai és elméleti fokoknak ez a konvergenciája is azt bizonyítja, hogy e kategória középponti helyet foglal el a gazdasági lét rendszerében. Ugyanis, mint később látni fogjuk, nagyon elhamarkodott következtetés volna, ha az itt nyitva álló lehetőséget az egész gazdaságtan általános módszertani alapjává avatnánk, és azt feltételeznénk, hogy kivételt nem ismerő, általános párhuzamosság forog fenn általában a gazdasági kategóriák elméleti és történelmi (ontológiai) fejlődése, egymás után és egymásból való következése között. A marxi elmélet jó néhány félreértése fakadt az ilyen elhamarkodott általánosításokból, amelyek magától Marxtól mindig távol álltak. Az érték genezisének a döntő mozzanatokra redukáltan kifejtett ontológiai szakaszai csak azért lehetnek egyúttal úgy is jelentősek, mint a konkrét gazdasági szakaszok elméleti alapjai, mert az értékben mint a társadalmi termelés középponti kategóriájában összefutnak azok a leglényegesebb meghatározások, amelyek determinálják az összefolyamatot.

Az értékkategóriának ez a középponti helye ontológiai tény; nem tisztán elméleti vagy akár logikai dedukciók kiindulópontjául szolgáló „axióma”. De ha egyszer már felismerték ezt az ontológiai tényt, akkor magától túlmutat pusztán ténytéről; elméleti elemzése rögtön megmutatja, hogy mindenfajta társadalmi valóság legfontosabb tendenciáinak ez a gyújtópontja. Természetesen itt nem kísérlehetjük meg, hogy akár csak jelezzük is a meghatározásoknak ezt a gazdagságát. Csak néhány legfontosabb mozzanatra utalunk a lehető legtömörebben. Mindenekelőtt rögtön megjelenik az értékben mint társadalmi kategóriában a társadalmi lét elemi alapja, a munka. Ennek összefüggése az érték társadalmi funkciójával rögtön napfényre hozza a társadalmi lét szerkezet-alakító alapelveit, azt, hogy az ember természeti létéből és egyúttal természettel folytatott anyagcseréjéből fakad, olyan folyamatból, amelynek összes mozzanatai — amelyek elválaszthatatlan ontológiai együtt-létben mutatják, hogy végső soron eloldhatatlan ettől az anyagi alaptól, és mégis szakadatlanul, extenzíven és intenzíven állandóan fokozódó mértékben legyőzi, a tiszta társadalmiság irányában alakítja át ezt — olyan kategóriákban csúcsosodnak ki, amelyek, mint maga az érték is, már teljesen leváltak az anyagi természetszerűségről. Ezért a társadalmi lét ontológiájának mindig két szempontot kell szem előtt tartania: először, hogy az értékkategóriában mindkét pólus — vagyis részint az olyan tárgyak, amelyek közvetlen látszatra tisztán a természeti világhoz tartoznak, mint a gyümölcsfák, háziállatok stb., de végső soron az emberek társadalmi munkájának termékei, részint pedig az olyan társadalmi kategóriák, mindenekelőtt maga az érték, amelyekből már eltűnt a természetszerű anyagság — szükségképpen elválaszthatatlanul kapcsolódik egymáshoz. Éppen a használati érték és a csereérték ellentmon-

dásossággként megnyilvánuló elválaszthatatlansága mutatja a maga ellentétes-ségében megjelenő és mégis elszakíthatatlan kapcsolatában a társadalmi lét-nek ezt az ontológiai tulajdonságát. A polgári-idealista társadalomfilozófiák újból és újból felmerülő zsákutcái nagyon gyakran az anyagi és a szellemi, a természeti és a társadalmi lét elvont és antinomikus szembeállításából ered-nek, és ez szükségképpen szétszakít minden valódi dialektikus összefüggést, és ezért a társadalmi lét specifikuma érthetatlenné válik. (E komplexust csak művünk második részében tárgyalhatjuk behatóan, itt meg kell eléged-nünk azzal, hogy utalunk a két pólus elválaszthatatlanságára.)

Másrészt azonban érthetatlenségre ítéltetik ez a dialektika mindazok szá-mára, akik nem tudnak azon primitív valóságsszemlélet fölé emelkedni, amely pusztán a dologszerűséget ismeri el anyagságnak, sőt objektíve létezőnek és minden más tárgyiassági formában (viszonylatokban, vonatkozásokban stb.), valamint a valóságnak azokban a visszatükröződéseiben, amelyek közvetlenül a gondolkodás termékének mutatkoznak, a tudat állítólág önálló, aktív tevé-kenységét fedezi fel. Ennek a könyvnek az olvasói ismerik már Hegelnek azt az erőfeszítését, hogy ezeken a természetszerűleg-közvetlenül érthető, de objek-tíve fölöttébb kezdetleges és hamis nézeteken túllépjen. Az érték marxi elem-zésének úttörő volta már abban is megmutatkozik, ahogy az absztrakciót kezeli. A munka a használati érték és cseréérték mind erőteljesebben kibon-takozó viszonyával összefüggésben átváltozik, a valamely meghatározott tárg-nyon végzett konkrét munka elvont, értékkeremtő munkává alakul át, és ennek tetőpontján érvényesül a társadalmilag szükséges munka realitása. Ha nem valamely idealisztikus metafizika foglyaiként szemléljük ezt a folya-matot, akkor tudomásul kell vennünk, hogy ez a munkafolyamat reális folya-mat a társadalmi realitáson belül. Más összefüggésekben megmutattuk már, hogy a munka átlagossága már társadalmiságának egészen primitív fokain létrejön spontánul, objektív módon, hogy ez nem pusztá megismerés, amely független tárgyának ontológiai természetétől, hanem itt magának a munkának olyan új létkategóriája fejlődött ki egyre növekvő társadalmasodásának folya-mán, amelyet elméletileg csak sokkal később tudatosítottak. Még a társadal-milag szükséges (és ezzel ipso facto elvont) munka is realitás, a társadalmi lét ontológiájának mozzanata, olyan reális absztrakció, amelyet ez a munka valódi tárgyakon hajtott végre, teljesen függetlenül attól, hogy a tudat is végrehajtotta-e ezeket vagy sem. A XIX. században önálló kézművesek mil-liói saját csődjüként élték át, hogy a társadalmilag szükséges munka absztrakciója működésbe lépett, gyakorlatilag átértékelték a konkrét következménye-ket, de sejtelmük sem volt arról, hogy valamely társadalmi folyamat által végrehajtott absztrakcióval állnak szemben; ez az absztrakció a tényszerű-ségnek ugyanazzal a keménységével rendelkezik, mint mondjuk egy autó, amely elgázol valakit.

Hasonlóan kell ontológiaiilag felfogni a vonatkozásokat és viszonylatokat. Ebben a kérdésben Marx fejtegetése — polemikusan — még tovább megy; nem elégszik meg annak bebizonyításával, hogy a vonatkozások és viszony-latok a társadalmi lét létező alkotóelemei, hanem azt is megmutatja, hogy mivel ezeket elkerülhetetlenül valóságnak kell megélni, s a gyakorlati életben tényszerűségükkel mint tényszerűséggel kell számolni, ezért a gondolkodás gyakran kénytelen ezeket dologiasságokká átalakítani. Tudjuk már, hogy az ontológiai „intentio recta” primitív megjelenésmódja minden létező ilyen „el-dologiasodásához” vezethet és szokott is vezetni az emberek tudatában, és

hogy ezek azután a tudományba és a filozófiába is átnyúlnak és itt gondolatilag rögződnek. Marx az áru fétisjellegéről szóló híressé vált fejezetében részletesen megrajzolta a társadalmi viszonylatok és vonatkozások „eldologiasodásának” ezt a folyamatát, és bebizonyítja, hogy ez nem korlátozódik a szűkebb értelemben vett gazdasági kategóriákra, hanem, ellenkezőleg, ezen alapul az — egyre társadalmibbá váló — emberi élet legkifinomultabb és legfontosabb szellemi tárgyainak ontológiai eltorzulása. Itt folytatta Marx ismét, filozófiailag érettebb fokon a külsővé-válás és elidegenedés hegeli fogalmainak bírálatát. Mivel művünk második részében külön fejezetet szentelünk ennek a kérdéskomplexusnak, itt meg kell elégednünk ezzel az utalással.

Ha most visszatérünk a „Tőke” első könyvének összefelépítéséhez, akkor láthatjuk, hogy az érték ellentmondásainak immanens, magában a dologban rejlő komplexusa a döntő gazdasági kategóriák további és gazdagabb kibontakozását teszi lehetővé. Jeleztük már a munka általános problémáit; de mielőtt még egyszer rájuk térnénk, utalnunk kell arra, hogy a pénz szükségképpen az általános értékformából keletkezett. Ehhez a következő megjegyzéseket kell tennünk: ha Marx értékelemzéséből végül szükségszerű „logikus” következményképpen a pénz bukkan elő, akkor ezt a „logikus”-t ontológiailag nem szabad szó szerint, a gondolatiságra redukálva felfogni. Ellenkezőleg, tisztán kell látnunk, hogy itt elsősorban létszükségyszerűségről van szó, hogy tehát Marx „dedukciója” csak kifejtésmódjának elvonatkoztatón lerövidített és a legáltalánosabb jegyekre redukált formájában látszik logikai dedukciónak. A dolog érdemét tekintve Marx tényszerű összefüggések elméleti tartalmát keresi itt, és maga is hangsúlyozza a „Tőke” második kiadásához írott utószavában, hogy az „a priori” konstrukció látszatának forrása csak az előadásmód és nem maga a kutatás.³⁵ Ezzel Marx ismét az ontológiai elv elsőségét hangsúlyozza; persze olyan ontológiai elvét, amely egy szigorúan tudományos módszertan alapjává válik; a filozófiának itt „csupán” az a szerep jut, hogy ontológiailag folyamatosan ellenőrizze és bírálja, és — időnként — kitágító és elmélyítő általánosításokat hajtson végre.

A filozófiai általánosításnak ez a funkciója nem csökkenti az egyes elméleti-gazdasági elemzések tudományos pontosságát, „csupán” beilleszti azokba az összefüggésekbe, amelyek elengedhetetlenek a teljes társadalmi lét adekvát megértéséhez. Kiemeltünk már egy ilyen kérdést mint az „eldologiasodás” problémáját, Marx azonban korántsem szorítkozik erre. Az érték, a pénz stb. ontológiai genezisének tudományosan szigorú taglalása ugyanis tisztán rész-tudományos tárgyalás esetén azt a hamis látszatot kelthetné, hogy a történelem valódi lefolyása tisztán racionális, márpedig ez meghamisítaná a történelem ontológiai lényegét. Az ilyen tisztán törvényszerű racionalitás ugyanis nemcsak egyes gazdasági folyamatok lényege, hanem — persze már tendenciális formában — magának a gazdasági összefolyamatnak is. De sohasem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a törvényszerűségek olyan szintézisek ugyan, amelyeket maga a valóság hoz létre az egyének tudatosan végrehajtott egyedi gyakorlati-gazdasági aktusaiból, az elmélet által rögzített végső eredményei azonban messzi meghaladják azoknak az egyéneknek az elméleti felfogóképeségét és gyakorlati döntési lehetőségét, akik valóságosan végrehajtják ezeket

³⁵ Kapital, p. XVII. [K. Marx, Das Kapital I. Nachwort zur zweiten Auflage (24. Januar 1873). MEW Band 23., p. 27. — K. Marx, A tőke. Első kötet. Utószó a második kiadáshoz (1873. január 24.). MEM 23. kötet, p. 19.]

a gyakorlati aktusokat. Teljességgel törvényszerű tehát, hogy az egyes gyakorlatilag (és gyakorlati tudattal) végrehajtott aktusok eredményei e tettek elkövetőinek szemében egy transzcendens „sors” megjelenésformáját veszik fel. Ez a helyzet a már említett „eldologiasodás”-nál és különösen élesen a pénz esetében. Marx, mint láttuk, a pénz geneziséét racionális törvényszerűséggel, úgyszólván logikai szigorral „dedukálta” az értékdiáktikából. De az emberi tevékenység termékeként ily módon szükségképpen létrejött pénz meg nem értett, ellenséges, minden szent köteléket szétromboló tényként tör be a társadalomba és évezredek át megtartja ezt a titkokkal terhes hatalmát. Marx a „Gazdasági-filozófiai kéziratok”-ban összeállította ennek az életérzésnek néhány különösen pregnáns költői megnyilatkozását.³⁶

Ez természetesen nemcsak a pénzre vonatkozik; ebben a társadalmi elmélet és gyakorlat viszonyának alapszerkezete nyilvánul meg. Marx tanításainak korszakos érdeme, hogy a gyakorlat elsőbbségét, megismerést irányító és ellenőrző funkcióját feltárta, de nem elégedett meg ezen alapvető összefüggés általános tisztázásával, hanem azt a módszert is megmutatta, amely fényt derít arra, hogy miként jön létre társadalmilag az elméletnek és a gyakorlatnak ez az adekvát viszonya. Eközben kitűnik, hogy minden gyakorlat — a legközvetlenebb és leghétköznapiabb is — objektíve tartalmazza ezt a felismeréshez, tudathoz stb. fűződő viszonyt, hiszen a gyakorlat olyan teleológiai aktus, amelynél a célkitűzés tárgyilag és időben is megelőzi a megvalósulást. Ebből azonban távolról sem következik, hogy akár csak lehetséges is valamely egyedi tett társadalmi következményeinek ismerete; ez főként akkor lehetetlen, ha e tett részleges oka annak, hogy a társadalmi lét a maga totalitásában (vagy részttotalitásában) megváltozik. Az emberek társadalmi, gazdasági cselekvése olyan erőket, tendenciákat, tárgyiasságokat, struktúrákat stb. szabadít fel, amelyeket kizárólag az emberi gyakorlat hoz ugyan létre, de ezek mibenlétét előidézöik nem, vagy nagyrészt nem érthetik meg. Például: a munkatermékeknek mint értékeknek a viszonya az egyszerű cseréből fejlődött ki — Marx erről az elemi, mindennapi tényről ezt mondja: „Nem tudják, de teszik.”³⁷ Nemcsak a közvetlen gyakorlat szintjén van ez így, hanem ott is, ahol az elmélet a gyakorlat lényegének gondolati megragadásán fáradozik. Marx kimutatja Franklinnak azokkal a kísérleteivel kapcsolatban, hogy feltárja a munkában az értéket: „De ha nem is tudja, mégis kimondja.”³⁸ Az ilyen megállapítások alapvető jelentőségük a gazdaságtan és története, a közgazdaságtan-elmélet és története szempontjából, de — a tudománytól a filozófiáig való fokozatos átmenet során — túllépnek a gazdaságtan területén és átfogják mindazt, ami a társadalmi létben és tudatban ilyen téren történik. Az ontológiai genezis itt ismét megmutatja mindent átfogó hatalmát: ha a gyakorlatnak és a tudatnak ezt a viszonyát megállapítjuk a gyakorlati-mindennapi élet elemi tényeiben, akkor az eldologiasodás, az elidegenedés, a fetisizálódás jelenségei a meg nem értett valóság öntevékenyen megalkotott utánitzataiként jelennek meg, és már nem az emberben és emberen kívül működő ismeretlen és öntudatlan erők rejtelmes kifejeződései, hanem inkább magának a legelemibb gyakorlat-

³⁶ MEGA I. 3., p. 146. [K. Marx, Ökonomisch-philosophische Manuskripte (1844). MEW. Ergänzungsband I., p. 563. u. f. — K. Marx, Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth, Budapest, 1962. p. 94 és köv.]

³⁷ Kapital, I. 40. [K. Marx, Das Kapital I., I. Kapitel. MEW Band 23. p. 88. — K. Marx, A tőke. Első kötet, 1. fejezet. MEM 23. kötet, p. 73.]

³⁸ Uo., p. 17. [uo., p. 65 (Note). — uo., p. 56 (jegyzet).]

nak olykor igen messzire ágazó közvetítései. (Az itt felmerülő problémákat szintén csak művünk második részében tárgyalhatjuk behatóan.)

A két specifikus, persze egymástól minőségileg különböző árunak, a pénznek és a munkaerőnek a marxi kifejtése a maga teljes részletességében zárt és teljesnek látszó képet ad az első tulajdonképpeni értelemben vett társadalmi termelésről, a kapitalizmusról, egyúttal állandóan visszafényezőzve a kezdetlegesebb gazdasági formációkra, ahol is a különbözőségek kidolgozása elsősorban arra szolgál, hogy a lehető legsokoldalúbban világítsa meg a kapitalista termelésnek ezt a specifikus társadalmiságát, azt a módot, ahogyan a „természeti korlátot” tartalmilag és kategoriálisan legyőzi. Még csak nem is érinthetjük itt a „Tőke” részletgazdagságát, csak arra utalunk, hogy Marx, azáltal, hogy minden egyes ténykomplexus, minden egyes kategória kibontakozását tisztán-társadalmivá-válásának irányában kutatja, lerakja a társadalmi lét ontológiai fejlődésméltetének alapjait is. Nagy divat ma előkelően lemosolyogni mindenféle haladásgondolatot, és a minden fejlődéssel szükségképpen fellépő ellentmondásokat arra használni, hogy mindenféle haladást, vagyis valamely ontológiailag alacsonyabb fokról egy magasabbra való fejlődést mint szubjektív értékítéletet tudományosan megvetendőnek tüntessenek fel. A társadalmi lét ontológiai vizsgálata megmutatja, hogy csak nagyon lassan, nagyon sok fokozaton keresztül jutottak kategóriái és viszonylatai túlnyomórészt társadalmi jelleghez. Ismételjük: túlnyomórészt, mert az is a társadalmi lét lényegéhez tartozik, hogy sohasem tud teljesen elszakadni természeti alapjaitól — az ember megszüntethetetlenül biológiai lény marad —, ahogy a szerves természetnek is be kell kebeleznie magába megszüntetve-megőrzött formában a szervetlen természetet. De a társadalmi lét fejlődésében ezek a természeti kategóriák, noha sohasem tűnnek el, mindinkább meghátrálnak, hogy olyan kategóriáknak adják át a vezető szerepet, amelyeknek még csak analógiájuk sem lehet a természetben. Ez történik az árucserében, ahol bizonyos természeti formákat (a marha mint általános csereeszköz) felváltotta a tisztán társadalmi pénz; vagy: a relatív értéktöbbletben, amelyet a termelékenységnek a munkaerő értékét csökkentő növekedése fejleszt ki, már olyan kizsákmányolási forma jön létre, amelyben növekvő munkabér esetén is nőhet az értéktöbblet és ezzel együtt a kizsákmányolás; vagy ez történik az ipari forradalomban a gépek bevezetésével, ahol is az ember és munkaképessége többé már nem a munka meghatározó tényezője, ahol maga az emberi munka is dezantropomorfizálódik stb.

Az összes ilyen fejlődésvonalak ontológiai jellegűek, vagyis megmutatják, milyen irányban, a tárgyiasság, a viszonylatok, a vonatkozások stb. milyen átalakulásai folytán győzik le a gazdaságtan döntő kategóriái mindinkább eredetileg túlsúlyban levő természeti kötöttségüket, és öltenek mind határozottabban túlnyomórészt társadalmi jellegűet. Eközben természetesen tisztán társadalmi jellegű kategóriák is létrejönnek, már az érték is az, de mivel ez elválaszthatatlan a használati értéktől, meghatározott módon mégis a — persze társadalmilag átalakított — természeti alaphoz kötődik. Kétségbevonhatatlan, hogy fejlődés megy itt végbe, és az is, hogy ebben — tisztán ontológiailag — haladás állapítható meg, mivel a társadalmi létnek ez az új formája a fejlődés folyamán fokozódó mértékben elér önmagához, vagyis fokozódó mértékben önálló kategóriákban valósítja meg magát és a természeti formákat fokozódó mértékben csak megszüntetett módon őrzi meg magában. A haladás ilyen ontológiai megállapítása nem tartalmaz semmilyen szubjektív érték-

ítéletet. Ontológiai tényállást állapítunk meg, és mindegy, hogy ez milyen értékelő ítélet alá esik. (A „természeti korlátok visszaszorulása”-t helyeselhetjük, panaszkodhatjuk stb.)

Ha itt megállnánk, akkor ez, a tényállás helytálló volta ellenére, ökonómiai objektivizmus lenne. Marx sem teszi ezt, de szintén objektív ontológiai és nem szubjektíve értékelő utakon halad túl rajta, oly módon, hogy felmutatja a gazdasági kategóriák dinamikus kölcsönös vonatkozását a társadalmi lét összes tárgyaival és erőivel, ahol is természetszerűleg ezek a kölcsönös vonatkozások ennek a létnek az ontológiai középpontjában, az emberben találják meg centrumukat. De az embernek ez a társadalmi lét totalitásában elfoglalt helyzete is objektíve ontológiai, és teljesen független az ilyen folyamatokban létrejövő problémakomplexusokkal kapcsolatos szubjektíve értékelő állásfoglalásoktól. Ez az ontológiai szemlélet ismét azon alapul, hogy olyan mélyértelműen fogta fel a jelenséget és a lényegét a társadalmi lét totalitásának folyamatszerűségében. Marx ezekről a kérdésekről a legvilágosabban — korántsem véletlenül — polemikusan nyilatkozik azok ellen, akik szubjektíve, morálisan, kultúrfilozófiailag stb. értékelik ezt a fejlődést. Vegyük példának Sismondi és Ricardo szembeállítását az „Értéktöbblet-elméletek”-ben. Az objektív közgazdász Ricardo védelmében Marx kifejti, „hogy a termelés a termelésért nem jelent mást, mint az emberi termelőerők kifejlődését, tehát az *emberi természet gazdaságának kifejlődését mint öncélt*” ... „Nem értik meg, hogy az *emberi* nem képességeinek ez a fejlődése, noha közvetlenül az emberi egyedek és teljes emberi osztályok többségének a költségére megy végbe, végül is áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed fejlődésével, hogy tehát az egyediség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán mehet végbe, amelyben az egyedeket feláldozzák...”³⁹ A termelőerők fejlődésének visszavonatkoztatása az emberi nem fejlődésére tehát mindvégig az objektív ontológiai álláspontról történik, és Marx csupán kiegészíti a közgazdaságtanban a fejlődésről és a termelőerőkről tisztán tárgyilag adott képet egy lényegileg szintén objektív képpel, amely azt mutatja meg, hogy milyen következményeket vált ki ez a gazdasági fejlődés azokból az emberekből, akiket érint (és akik gyakorlatilag előidézték ezt). És ha eközben arra a — szintén objektíve létező — ellentmondásra utal, hogy az emberi nemnek ez a továbbfejlődése egész ember-osztályok költségére mehet végbe, akkor még mindig a társadalmi lét ontológiájának talaján marad, és ezen a területen — persze ellentmondásos — ontológiai haladást állapít meg, amelyből világosan kitűnik, hogy az ontológiai fejlődés lényege a gazdasági (végső soron az emberi nem sorsát érintő) haladásban rejlik, és az ellentmondások ennek — ontológiailag szükségszerű és objektív — jelenségformái.

Csak e fejezet későbbi fejtegetéseiben térhetünk rá a komplexusok komplex összefüggésének továbbvitelére, amely az etika, az esztétika stb. látszólag távol eső, valójában bonyolultan közvetett problémaköréig nyúlik. De ha átmenetileg meg is állunk ezen a ponton, a „Tőke” első részének tartalmi

³⁹ Marx: Theorien über den Mehrwert, II/1. Dietz, Stuttgart, 1921. p. 309 f. Vö. még részletesebben: Grundrisse, p. 312 f. [K. Marx, Theorien über den Mehrwert. Zweiter Teil. MEW, Band 26/2. p. 111.; K. Marx, Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie (Rohentwurf), Dietz, Berlin, 1953. p. 312 és köv. — K. Marx, Értéktöbblet-elméletek (A „Tőke” IV. könyve). Második rész. Budapest, 1961. pp. 100—101.; K. Marx, A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Első rész. MEM 46/I. kötet, p. 297 és köv.]

és módszertani képe fölöttébb paradox módon hat. A szigorúan és egzakt tudományosan végrehajtott gazdasági elemzések újból és újból megalapozott ontológiai jellegű kitekintést nyújtanak a társadalmi lét totalitására. Ebben az egységben kifejezésre jut az a marxi alaptendencia, hogy a filozófiai általánosításokat a tudományos kutatással és módszerrel megállapított tényekből bontakoztassa ki, vagyis itt valósul meg mind a tudományos, mind pedig a filozófiai kijelentések átfogó ontológiai megalapozása. A szilárdan megalapozott tényyszerűségnek és a merész filozófiai általánosításnak ez az egysége teremti meg e mű oly életközeli atmoszféráját. Az elméletileg nem jártas olvasó számára elhalványul vagy eltűnik itt az összefelépítés egyik alapvető mozzanata, nevezetesen az előrebocsátott gazdasági absztrakció: az az absztrakció, hogy minden árut értékén adnak el és vásárolnak meg. Ez mindenesetre sajátos absztrakció: a társadalmi áruforgalom valóságos alaptörvényére épül fel, olyan törvényre, amely a gazdasági valóságban az árak ingadozásain belül a normálisan működő összesség számára végső soron mindig érvényesül. Ezért mind a tisztán gazdasági összefüggéseknek, mind pedig a társadalmi lét gazdaságon kívüli tényeihez és tendenciáihoz fűződő kölcsönös vonatkozásaiknak feltárásában nem absztrakciónak hat, és az egész első rész a valóság képmásának látszik, nem pedig elvonatkoztató gondolati kísérletnek. Ennek oka ismét ezen absztrakció ontológiai jellegében rejlik: sem többet, sem kevesebbet nem jelent annál, mint hogy Marx elszigetelten kiemelte az árucseré alaptörvényét, hogy ez zavartalanul és akadálytalanul érvényesüljön, és ne térítsék el, ne módosítsák olyan más szerkezeti vonatkozások és folyamatok, amelyeknek egy ilyen társadalomban szintén hatniuk kell. Ezért ennél a leglényegesebb tényyszerűsége való elvonatkoztató redukciónál torzítatlanul megnyilatkozhatnak a — gazdasági és gazdaságon kívüli — mozzanatok, míg egy nem ontológiai megalapozottságú vagy periferikus elrendezettségű absztrakció szükségképpen eltorzítja a döntő kategóriákat. Ez ismét feltárja az új módszer lényeges pontját: nem ismeretelméleti vagy módszertani (és a legkevésbé logikai) nézőpontok határozzák meg az absztrakciók, a gondolati kísérletek jellegét és irányát, hanem maga a dolog, vagyis a tárgyalt anyag ontológiai lényege.

Magának az összműnek a felépítése mutatja, hogy Marx szemében minden totális valóságevidencia ellenére mégis absztrakcióról van szó. Kompozíciója éppen abban áll, hogy mindig új ontológiai elemeket és tendenciákat iktat be az eredetileg ilyen absztrakciók alapján felvázolt világba, tudományosan feltárja az ebből eredő új kategóriákat, tendenciákat, összefüggéseket, míg végül felfogva előttünk áll az összgazdaság mint a társadalmi lét elsődlegesen mozgó középpontja. A következő megteendő lépés magához az — először általánosnak felfogott — összfolyamathoz vezet. Mert noha az első részben mindig az egész társadalom alkotja a háttérrel, a középponti elméleti fejtegetések pusztán az egyedi aktusokat ragadják meg, még ha egy sok munkással, bonyolult munkamegosztással stb. dolgozó gyárról van is szó. Azon múlik most minden, hogy az eddig egyedinek megismert folyamatokat össz-társadalmiságukban szemléljük. Marx ismételten rámutat arra, hogy az első a jelenségek elvont és ezért formális ábrázolása volt. Ez például abban mutatkozik meg, hogy „az árutermék természetbeni formája az elemzés szempontjából teljesen közömbös”, mert az elvonatkoztatott törvények egyformán érvényesek az áruk minden tetszés szerinti fajtájára. Már az a tény is, hogy egy áru eladásából ($A-P$) korántsem következik szükségképpen egy másik

áru megvétele ($P-A$), a megváltoztathatatlan véletlenszerűség formájában utal arra, hogy az össz folyamat más jellegű, mint az egyedi aktusok. Csak ha az össz folyamatot azok szerint a törvényszerűségei szerint vizsgáljuk, amelyek a gazdaság egészére vonatkoznak, akkor nem kielégítő már ez a formális kifejtés: „A termékérték egy részének visszaváltoztatása tőkévé, másik részének bekerülése a tőkés- és munkásosztály egyéni fogyasztásába olyan mozgás, amely magában az ösztőke eredményét alkotó termékértékben megy végbe; s ez a mozgás nemcsak értékpótlás, hanem anyagpótlás is, és ezért nemcsak a társadalmi termék értékalkotó részeinek kölcsönös arányától függ, hanem e részek használati értékétől, anyagi alakjától is.”⁴⁰ Már ez a — persze központi — részprobléma is mutatja, hogy a részfolyamattól az össz folyamatig vezető út egyáltalán nem jelent további elvonatkoztatást, mint ezt a modern gondolkodási megszokások alapján oly könnyen feltételezik, ellenkezőleg, ez az út megszünteti az absztrakció bizonyos korlátaikat, és közeledni kezd a megértett totalitás konkrétságához.

A részletes és beható gondolati összegezést természetesen most is művünk második részére kell hárítanunk; most csak egyes-egyedül e fokozat legfontosabb alapproblémáit kell ontológiai jelentőségüknek megfelelően megvilágítani. A gazdasági reprodukció össz folyamata három olyan folyamat egysége, amelynek mindegyike három fokozatból áll: a pénztőke, a termelőtőke és az árutőke körforgása alkotja részeit. Rögtön bevezetésképpen ismét hangsúlyoznunk kell: itt sem valamely folyamat pusztán módszertani taglalásáról van szó, hanem arról, hogy három valóságos gazdasági folyamat valóságosan egységessé összegeződik; a gondolati taglalás csupán három újratermelési folyamatnak: az ipari, a kereskedelmi és a pénztőke újratermelési folyamatának gondolati visszatükröződése. (Az ezzel kapcsolatos problémákat a „Tőke” harmadik része tovább konkretizálja.) Mindhárom folyamatnak azonos a tartalma, az elemei, a fokozatai és a sorrendje. De lényegesen különböznek abban, hogy hol kezdődnek, és — ki-ki a saját reprodukciós folyamatát bevégezve — hol maradnak abba. Természetesen ezzel nem szűnik meg a társadalmi reprodukciós folyamat kontinuitása. Egyrészt a befejezés egyúttal egy új körmozgás kezdete, másrészt a három folyamat egymásba fonódik, és ebben a mozgásegységben alkotják az újratermelés össz folyamatát. Marx ezt mondja: „Mindhárom formát összefoglalva a folyamat valamennyi előfeltétele úgy jelenik meg, mint a folyamat eredménye, mint önmaga által létrehozott előfeltétel. Minden mozzanat kiindulópontként, átmenőpontként és visszatérési pontként jelenik meg. Az össz folyamat úgy jelentkezik, mint a termelési folyamat és a forgalmi folyamat egysége; a termelési folyamat a forgalmi folyamat közvetítője lesz és viszont...” „A tőke újratermelése mindegyik formájában és mindegyik stádiumában éppoly folyamatos, mint e formák metamorfózisa és a három stádiumon való egymásutáni áthaladás. A teljes körforgás tehát itt három formájának valóságos egysége.”⁴¹

E körforgások elemzése megadja a kapitalista társadalom legfontosabb arány-tömegeit, és nagy vita nélkül lerombolja a tőkéről mint „dolgoszerű” tárgyiasságról kialakított közvetlen elképzeléseket, olyan viszonyoknak mutatja

⁴⁰ Kapital, II., 3. Auflage. [O. Meissner] Hamburg, 1903. p. 368 f. [K. Marx, Das Kapital. Zweiter Band, 20. Kapitel. MEW Band 24. p. 393. — K. Marx, A tőke, Második kötet, 20. fejezet. MEM 24. kötet, p. 359.]

⁴¹ Uo., p. 72. f. [uo., 4. Kapitel, p. 104—105. — uo., 4. fejezet, pp. 94—95. alapján.]

a tőkét, amelynek tulajdonképpeni létmódja szakadatlan folyamat. Marx itt, hogy zsemléletesen kidomboríthassa az eközben kialakuló arányosságokat, az első rész absztrakcióinak feloldásával egyidőben megújított absztrakciót hajt végre, amennyiben az akkumuláció nélküli, egyszerű újratermelést választja kiindulópontul, hogy az így megszerzett ismeretektől kiindulva közelítse meg az igazi, a bővített újratermelést. De Marx módszerét csak akkor méltányolhatjuk kellőképpen, ha hangsúlyozzuk, hogy itt is olyan absztrakcióról van szó, amely maga is a valóság része, végrehajtása tehát — akárcsak az első részben — a valódi folyamatot tükrözi vissza, a maga igazi meghatározásaiban, még ha kiegészítésre szorul is. „Mégis, ha felhalmozás megy végbe” — mondja Marx —, „akkor az egyszerű újratermelés ennek mindig része, tehát önmagában is vizsgálható, és a felhalmozás valódi tényezője.”⁴²

A „Tőke” előttünk lévő változatában Marx a bővített újratermeléshez való átmenet során ezt az absztrakciót feloldja ugyan, de a valódi folyamathoz képest még mindig fennáll az az absztrakció, hogy nem veszi tekintetbe a termelékenység növekedését. Ez annál is feltűnőbb, mivel a harmadik részben az absztrakciók feloldásai mindig úgy tárgyalják ezt a problémát, mint az összefolyamat konkrét elméletének magától értetődő mozzanatát. (Az átlag-profitráta tárgyalásakor mindjárt visszatérünk erre.) Ha a teljes szöveget kiadnák, akkor természetesen lehetséges, hogy Marx nézetei itt is kirajzolódjanak. De akárhogy áll is a dolog, nem árt legalább utalni erre a problémára, mert ebből kiderül, hogyan lehetne hatékonyságának megfelelően hasznosítani Marx gazdaságtanát korunk társadalmi létének megismerése számára. Bizonyos ugyanis, hogy a termelékenység növekedésének az összefolyamat elemzésébe való beiktatása ontológiai szempontból nem különbözik elvileg az egyszerű újratermelésnek a bővítettre való átmenetétől, bármilyen fontos új meghatározások lépnek is itt előtérbe. Marx imént idézett megjegyzése erre az új kérdésre is vonatkozik, még ha feltételezzük is, hogy a termelékenység növekedésének beiktatása új dimenziót vezet be az összefüggések tényállásába.⁴³ Éppen Marx absztrakciós módszerének ontológiai megalapozottsága teszi lehetővé az ilyen továbbvivő konkretizálásokat, amelyek megítéléséhez a legcsekélyebb mértékben sem kell módosítani a módszertani alapokat. (Ez természetesen csak magának Marxnak a módszerére vonatkozik. A tanítványoknak a modern résztudományok szellemében tett hamis absztrakciói már teljesen más jellegűek, mint például az úgynevezett „abszolút elnyomorodás” elmélete, amelyet Kautsky változata tett ismertté.)

Az összreprodukció második részben adott úgynevezett sémájának konkrét gazdasági elemzése természetesen nem tartozik ide. Csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy az eközben kialakult arányok mindig konkrét, minőségileg meghatározott komplexusok. Maga az arány természetszerűleg a legvilágosabban mennyiségileg fejezhető ki, de ez mindig minőségileg meghatározott komplexusok aránya; már az a tény is, hogy a fő beosztás különbséget tesz a termelési eszközöket és a fogyasztási eszközöket előállító iparágak között, és hogy az egyik csoport állandó tőkéjének és a másik csoport változó tőkéjének viszonylatai proporcionális meghatározottságúak, azt mutatja, hogy a mennyiségi-értékszerű arányoknak megszüntethetetlenül tartalmazniuk kell azokat a minőségileg különböző használati értékeket, amelyekhez ontológiailag kap-

⁴² Uo., p. 369 [uo., 20. Kapitel, p. 394. — uo., 20. fejezet, p. 359.]

⁴³ Erre a problémára Jánossy Ferenc hívta fel a figyelmemet.

csolódnak. Ez annak a konkretizálásnak egyik elháríthatatlan következménye, amelyet a második rész az elsőhöz képest jelent. Az általános problémára utaltunk már. Itt csak azt hangsúlyozzuk még, hogy a termelési folyamatban mint az általános körforgás mozzanatában a használati érték és a csereérték elválaszthatatlan összetartozása két ízben merül fel: magától értetődően minden egyes szakasz végén, mivel a használati értékre okvetlenül szükség van valamely csereérték realizálásához; de a szakaszok elején is, amikor a tőkés, hogy termelhessen, ellátja magát a szükséges termelőeszközökkel és az ezeket mozgásba hozó munkaerővel; mindkettőt a termelésben kiaknázható használati értékéért veszi. Ez közhelynek látszik, és az is a normális mindennapi gyakorlat „intentio rectá”-jának szempontjából. De ha álelméleti általánosítás jön létre, akkor a polgári közgazdaságtan a „fogalom nélküli” $P - P'$ (pénz az újratermelési folyamat elején és végén) absztrakcióval dolgozik. És a Sztálin-korszak gazdaságtana, amely marxistának nevezte magát, az értékelméletet pusztán olyan elméletnek tekintette, amely megmutatja, hogyan működik a csereérték. De az igazi marxizmus helyreállítása érdekében helyénvaló hangsúlyozni, hogy a tudományos és filozófiai általánosítás alapja az ontológiailag valóságos „intentio recta”, és hogy egyetlen gazdasági jelenséget sem lehet helyesen megérteni, ha nem magukból a valóságösszefüggésekből — itt a használati értéknek és a csereértéknek éppen ellentétességében megmutatkozó ontológiai szétválaszthatatlanságából — indulunk ki.

Marx csak azért folytathatta tovább a kezdet absztrakcióinak feloldását, mert a reprodukciós folyamatot a maga totalitásában ragadta meg és így közeledett a társadalmi lét konkrét természetéhez. E feloldás a profitráta elméletében történik meg. Az érték és az értéktöbblet továbbra is a kapitalizmus gazdaságtanának létszerű alapkategóriái maradnak. Az első rész absztrakciós szintjén elég volt azt megállapítani, hogy csak a munkaerő-árunak a sajátossága képes új értéket alkotni, míg a termelőeszköznek, a nyersanyag-nak stb. a munkafolyamat csupán megadja értékét. A második rész konkretizálja ezt, amennyiben az összfolyamatot elemzi, sok tekintetben még ezen az alapon, hiszen az állandó és a változó tőke, valamint az értéktöbblet szerepel a körforgás elemeiként. Ebben az az igazság érvényesül, hogy az összfolyamatban — tisztán általánosságban tekintve, tehát módszertanilag tudatosan nem véve számításba az ezt valójában alkotó egyedi aktusokat — változatlanul érvényben marad az értéktörvény. Ez ismét ontológiailag helyes és fontos megállapítás, mert az értéktörvénytől való eltérések a totalításban szükségképpen kiegyenlítik egymást. Egyszerű képlettel: a fogyasztás (a társadalom produktív fogyasztását is beleértve) nem lehet nagyobb, mint a termelés. Eközben természetesen absztrakciós előfeltétel, hogy eltekintünk a külkereskedelemtől, mégpedig joggal, mivel éppen itt mindig könnyen fel lehet újból oldani ezt az absztrakciót, és az így létrejövő változatokat be lehet dolgozni a törvény komplexusába; mellesleg megjegyezve ez az egész kérdés fel sem vetődik, ha a világgazdaságot tesszük meg az elméletek közvetlen tárgyává.

Mindenesetre a harmadik résznek az a problémája, hogy a megértett össz-körforgáson belül immár nemcsak különállóan, hanem a megismert össz-folyamat keretei között megvizsgálja azokat a törvényszerűségeket, amelyek az egyes gazdasági aktusokat szabályozzák. De két reális-történeti feltétele van annak, hogy az egyedi aktusok ilyen — kategóriákat ontológiailag módosító — hatást gyakoroljanak az összfolyamatra. Az első feltétel az, hogy a

termelőerők értékcsökkentő hatásaikkal együtt növekedjenek, a második az, hogy széles körű lehetőségek legyenek a tőke egyik területről a másikra történő átdobására. Mindkettő a társadalmi termelés viszonylag magas fejlődési fokát feltételezi, ami ismét azt mutatja, hogy a gazdasági kategóriák a maguk tiszta és kibontakozott formájában a társadalmi lét funkcionálásának kibontakozott meghatározott létét követelik meg, vagyis hogy a kategoriális kibontakozás, a természeti korlátok kategoriális legyőzése a társadalmi-történelmi fejlődés eredménye. De a profitrátának mint meghatározó gazdasági kategóriának a létrejötte ilyen körülmények között sem az emberi tevékenységtől független mechanikus törvény, és nem is ennek közvetlen terméke. Az érték-többletnek profittá, az értéktöbbletrátának profitrátává történő átalakulása mindenesetre módszertanilag következik abból, hogy a harmadik rész feloldotta az első rész absztrakcióit. Az értéktöbblet mint alap eközben is megmarad, mint ezt Marx minden absztrakciójánál és ezt feloldó konkretizálásánál láttuk, csak más, szintén valóságos, az eredetitől függő viszonyba kerül. Az értéktöbblet csak a munkaerőnek, illetve az ezt kapitalista módon mozgásba hozó változó tőkének az értékére vonatkozik, a vele közvetlenül, persze csak közvetlenül azonos mennyiségű profit viszont az állandó tőkére is. A termelést, a forgalmat stb. megvalósító egyedi aktusok ezért elsősorban a profit növelésére törekszenek. Mármint a termelőerők fejlődése, amely először szükségképpen egyedi helyeken mutatkozik meg, ilyen esetekben extraprofitot hoz létre, amely így természetesen az egyedi termelők teleológiai aktusainak céljává válik, mert a termelési érték így létrejövő csökkenése következtében az áru értéke fölött és mégis olcsóbban adható el, mint a többi termelők áruai. Ebből csak azon a fejlődési fokon nem jön létre tartós monopólium, mely lehetővé teszi a tőkének egyik területről a másikra történő — viszonylag — tetszőleges vándorlását —, ekkor a fokozott termelékenység a legnagyobb értékcsökkenés szintjére szállítja le az árat. Így érvényesíti a tőkevándorlás lehetősége egyrészt az átlagprofitrátát, másrészt ennek mozgásában állandóan sülyedő tendencia alakul ki, éppen a termelőerők növekedésének következtében.

Tisztára gazdasági probléma, és ezért nem tartozik ide, hogy miként fejti ki Marx ennek az új törvénynek a tendenciális jellegét. Célkitűzésünk szempontjából csak a következőket kell megállapítanunk: először azt, hogy a tendencia mint egy törvénynek a társadalmi lét konkrét totalitásában való szükségszerű megjelenésformája szükségképpen abból ered, hogy valóságos komplexusok bonyolult, gyakran igen közvetett kölcsönhatásokba lépnek valóságos komplexusokkal; a törvény tendencijellege lényegének, mint ilyen dinamikus-ellentmondásos komplexusmozgások eredményének kifejlődése. Másodszor: a tendenciálisan sülyedő profitráta egyéni teleológiai aktusoknak, tehát tudatos tételezéseknek a végeredménye ugyan, tartalma, iránya stb. mégis éppen ellenkezője annak, amit ezek az aktusok objektíve és szubjektíve célul tűznek maguk elé. Az emberek társadalmi-történelmi egzisztenciájának és tevékenységének ez az elementáris és szükségszerű alapténye itt is egzaktul ellenőrizhető tényszerű formában jelenik meg; mihelyt a gazdasági viszonyokat a maguk mozgalmas és konkrét totalitásában ragadjuk meg, újból és újból megmutatkozik, hogy az emberek maguk csinálják ugyan a történelmüket, de a történelmi folyamat eredményei eltérnek az általános és egyéni — kiiktathatatlan — akaratnyilvánításoktól, sőt gyakran éppen ellentétesek ezzel. Ehhez járul itt is, hogy az összmozgáson belül megjelenik az objektív haladás.

A profitráta süllyedésének előfeltétele, hogy a termékek értéke, az előállításhoz társadalmilag szükséges munka csökkenésével, megváltozik. Ez ismét azt jelenti, hogy növekszik az ember hatalma a természeti erők felett, növekszik teljesítőképessége, és csökken a termeléshez társadalmilag szükséges munkaidő.

A másik nagy komplexus, amelyet a harmadik rész absztrakciókat feloldva, konkrét komplexusokat tételezve tárgyal, a profitná vált értéktöbblet társadalmi felosztása. Az absztrakciók által meghatározott első és második részben csak ipari tőkések és munkások állnak egymással szemben. Még ahol a második részben a kereskedelmi és pénztőke lényege szerint is megjelenik, mint a körforgás részese, ott is csak helyüket mutatják meg az összmozgásban, de ezt az érték és az értéktöbblet még-nem-differenciált kategóriái szabályozzák. Csak a harmadik részben kapja meg konkrét szerepét a profit felosztásában a kereskedelmi és pénztőke (valamint a földjáradék). Az értéktöbblet már kifejtett ontológiai elsőbbsége itt is végső soron megszüntethetetlennek bizonyul, mivel ez az egyetlen olyan pont, ahol új érték jön létre; mármint a profitná változott értéktöbbletet felosztják a társadalmi munkamegosztás összes gazdaságilag szükségszerű, noha új értéket nem alkotó képviselői között, és a harmadik rész lényegét e folyamat — itt szintén nem részletezhető — elemzése adja. Csak annyit kell mégis megjegyeznünk, hogy csupán a gazdasági élet minden aktív tényezőjének ez a konkretizálása teszi lehetővé, hogy a szűkebb értelemben vett közgazdaságtanról ugrás nélkül lehessen áttérni a társadalom szociális tagolására, az osztályrétegződésre. (Sajnos innen csak Marx első bevezető sorai vannak meg. Módszertanilag azonban teljesen tiszta az út.)

Ebből a tényállásból természetszerűleg következik, hogy a harmadik részben található a legnagyobb és legrészletesebb kitérők az itt újonnan felbukkanó gazdasági komplexusok történetéről. A kereskedelmi és pénztőkét és a földjáradékot különben nem lehetne minden további nélkül besorolni az összgazdaság konkrét szerkezetébe. Ezek történelmi genezisére okvetlenül szükség van, hogy elméletileg meg lehessen érteni tényleges működésüket egy igazi társadalmi termelés rendszerében, noha — vagy éppen mert — ez a történelmi levezetés véglegesen betöltött szerepüket közvetlenül semmiképp sem világítja meg. Ezt ugyanis az ipari termelésnek való alárendeltségük határozza meg, noha jóval ennek kialakulása előtt önállóan léteztek és önállóságukban, sajátosságuk bizonyos állandósága ellenére, teljesen más gazdasági-társadalmi funkciókat töltöttek be. Minden további magyarázat nélkül nyilvánvaló, hogy az érték itt adott genetikuss levezetései többnyire nagyon eltérnek egymástól. Annak kimutatása, hogy ezek összegeződve mégis a történelmi fejlődés egységes képét nyújtják, a marxizmus általános történelemelméletének azokhoz a problémáikhoz vezet vissza, amelyeket fejtegetéseink eddig is állandóan érintettek. Mielőtt azonban rátérnénk ezek tárgyalására, még egyszer szemügyre kell vennünk a „Nyersfogalmazvány” bevezetésének kategória-elemzését, hogy a kategoriális struktúrák és összefüggések bonyolultsága és dinamikája szélesebb és szilárdabb alapot adjon nekünk a történelmi problémák tárgyalása számára.

A termelésnek a fogyasztáshoz, az elosztáshoz stb. való általános viszonyáról van itt szó. A társadalmi lét marxista ontológiája szerint az elsőbbség a termelést illeti meg: olyan közhely ez, amely, általánosan helyes volta ellenére, gyakran meggátolja és hamis vágányokra téríti, éppen vulgarizáló eltúl-

zása miatt, Marx igazi módszerének megértését. Ezt az elsőbbséget tehát kissé közelebbről kell jellemeznünk, és pontosabban kell megértenünk a túlsúlyos mozzanat marxi fogalmát a bonyolultabb kölcsönhatások körében.

A gazdaságtan legáltalánosabb és legalapvetőbb kategóriáiról: a termelésről, a fogyasztásról, az elosztásról, a cseréről és a forgalomról van szó. A Marx-korabeli polgári gazdaságtan részben azonosította ezeket — például a termelést és a fogyasztást —, részben egymást kizáróan szembeállította őket, részben hamis hierarchiakat teremtett köztük. Marx mindenekelőtt a hamis összefüggéseknek azzal a hegeli változatával számol le, amely — a logikailag felfogott általánosság, különösség és egyediség segítségével — következtetési formát fejlesztene ki belőlük. „Ez csakugyan összefüggés, de lapos”, mondja Marx, és megmutatja, hogy a következtetést létrehozó logikai apparátus csak felszínes, elvont ismérveken alapulhat. Ehhez csatlakozik egy rövid vita a politikai gazdaságtannak azokkal a polgári ellenfeleivel, akik ezt „az összetartozó barbár szétszakításával” vádolták. Marx a viszonyok logikai-definíciószerű tárgyalását elutasítva ismét azt feleli, hogy ezek létszerű, ontológiai jellegűek: „Mintha ez a szétszakítás nem a valóságból hatolt volna be a tankönyvekbe, hanem fordítva, a tankönyvekből a valóságba, és itt fogalmak dialektikus kiegyenlítéséről, nem pedig reális viszonyok felfogásáról volna szó!”⁴⁴ Éppilyen határozottan szegül szembe azzal a hegeli állásponttal, amely azonosnak tételezi a termelést és a fogyasztást. A „szocialista belletristák” és a vulgáris közgazdászok, akik ezt a nézetet képviselik, abba a hibába esnek, hogy „a társadalmat egyetlen szubjektumnak”, tehát hamisan, spekulatív módon fogják fel.⁴⁵ Mint másutt is gyakran, Marx attól óv itt, hogy a társadalom végső, dialektikus, ellentmondásos egységéből, olyan egységből, amely megszámlálhatatlan különmemű folyamat kölcsönhatásának végeredményeképpen jön létre, önmagában véve egynemű egységet csináljanak, és az ilyen megengedhetetlen, leegyszerűsítő egyneműsítéssel megakadályozzák adekvát megismerését; ebben a tekintetben — tegyük hozzá — egyre megy, hogy ez az egyneműsítés spekulatív vagy pozitivistá jellegű-e.

Marx a reális kölcsönös vonatkozásokat először a legbonyolultabb esetben, a termelés és a fogyasztás viszonyában elemzi. Itt, akárcsak más taglalások esetében is, az az ontológiai szempont lép előtérbe, hogy mindezek a kategóriák, noha egyenként gyakran nagyon bonyolult kölcsönös vonatkozásokban állnak egymással, a meghatározott lét formái, létezésmeghatározások, és mint ilyenek ismét totalitást alkotnak, és csak ennek létező elemeiként, létező mozzanataiként foghatók fel tudományosan. Ebből egyrészt az következik, hogy mindegyik megőrzi és minden más kategóriával való minden kölcsönhatásában kinyilvánítja ontológiai sajátosságát, és ezért e vonatkozások számára nem is létezhetnek általános logikai formák, hanem mindegyiket a maga specifikus sajátosságában kell megérteni, másrészt ezek a kölcsönös vonatkozások sem páronként, sem összességükben nem egyenértékűek, ellenkezőleg, mindenütt érvényesül a termelésnek mint túlsúlyos mozzanatnak az ontológiai elsőbbsége. Ha most, ezekre a felismerésekre támaszkodva, különállónan vesszük szemügyre a termelés – fogyasztás viszonyt, akkor olyan kapcsolat mutat-

⁴⁴ Grundrisse, p. 11. [K. Marx, Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie (Rohentwurf). Dietz, Berlin, 1963. p. 11. — K. Marx, A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Első rész. MEM 46/I. kötet, p. 17.]

⁴⁵ Uo., p. 15. [uo., p. 15. — uo., pp. 20–21.]

kozik meg itt, amely nagyon közel áll a Hegelnél már tárgyalt reflexiós meghatározásokhoz. Ezt a módszertani rokonságot az is mutatja, hogy már az értelem szintjén mindig felmerül a kölcsönös vonatkozás, de mindig elvont azonosságként vagy éppilyen elvont különbözőségként lép előtérbe, és a két nézőpont csak a konkrét kölcsönhatások ész-szemléletében szüntethető meg. Ennyiben ez a rokonság csak módszertani. Marxnál a létmozzanat dominál; ezek a meghatározások reális, reálisan mozgalmas komplexusok reális mozzanatai, és ebből a kettős létjellegükből (lét a kölcsönhatásokban és komplex összefüggésben és ezen a sajátos léten belül) érthetők csak meg a maguk reflexiós viszonyában. A materialista dialektikában, magának a dolognak a dialektikájában valóban létező, gyakran egymáshoz képest különneű tendenciák bonyolódnak össze a kategóriapár ellentmondásos összetartozásaként. A pusztán logikai meghatározás lehántása az ontológiai meghatározás igazi jelentésének visszaadása érdekében tehát a kettős-egységes viszonykomplexus rendkívüli konkretizálására vezet.

Marx a termelés szempontjából úgy foglalja össze ezt a kérdést, hogy a termelés határozza meg a fogyasztás tárgyát, módját és törekvését. Az első mozzanat minden további magyarázat nélkül világos. A második nagyon kiterjedt perspektívákat mutat az emberek össz-élete szempontjából. Marx ezt mondja erről: „*Először is a tárgy nem általában tárgy, hanem meghatározott tárgy, amelyet meghatározott módon kell elfogyasztani, s ezt a módot szükségképpen megint maga a termelés közvetíti.* Az éhség éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel. Ezért nemcsak a fogyasztás tárgyát, hanem a fogyasztás módját is a termelés termeli, nemcsak objektíven, hanem szubjektíven is.” A harmadik mozzanatnál még világosabbá válik a termelésnek ez a funkciója. E viszony létszerű történelmi jellegét már az is bizonyítja, hogy működésbe lépését Marx összekapcsolja azzal, hogy „a fogyasztás kilép első természeti nyersségéből és közvetlenségéből”, tehát egy olyan fokkal, amelyen nyilvánvaló már, hogy az ember valóban emberré vált, és hogy a társadalmi lét kategóriái tendenciálisan önállósulnak. Csak itt tárja fel lényegileg társadalmi jellegét a fogyasztásnak az az általános tendenciája, hogy a törekvést a tárgy közvetíti és módosítja. Ez a közvetítés önmagában véve a természeti állapotban és a természeti meghatározások túlsúlyának fokán is megvan elvontan, de a tárgy viszonya a törekvéshez ezen a fokon olyan állandó szokott lenni, hogy a törekvés tisztán vagy legalábbis túlnyomórészt megőrizheti természeti ösztönjellegét. Csak ha a termelés következtében a tárgy — kezdetben persze igen lassú — változásnak van alávetve, akkor jön létre az új viszony: a tárgy mint folyamat megformálja a törekvést. Egyetemleges társadalmi viszonyról van itt szó: természetszerűleg elsődlegesen az anyagi termelésben valósul ez meg, de szükségképpen átnyúlik a mégoly közvetett, mégoly szellemi jellegű termelés területére is. Marx ezért ebben az összefüggésben hangsúlyozza: „A műtárgy — akárcsak minden más termék — megalkotja a szépség élvezésére képes, műértő közönséget. Ezért a termelés nemcsak tárgyat termel a szubjektum számára, hanem szubjektumot is a tárgy számára.”⁴⁶

⁴⁶ Uo., p. 14. [uo., p. 14. — uo., p. 19. alapján]. Tanulságos azok számára, akik mindenáron ellentétet akarnak konstruálni a fiatal és az érett Marx között, ha összehasonlítják ezt a helyet a „Gazdasági-filozófiai kéziratok”-ban található fejtegetéssel, amely a zene és a muzikalitás fejlődésével foglalkozik. Amikor Marx itt „az őt érzék kialakulását”

A fogyasztás termeléshez való viszonyának elemzése szintén fontos, a termelőfolyamat létezése és működése szempontjából nélkülözhetetlen kölcsönhatásokra vezet. Így mindenekelőtt arra, hogy a termelés először a fogyasztásban valósul meg igazán; fogyasztás nélkül a termelés pusztán lehetőség volna, végső soron cél nélkül, tehát társadalmi szempontból nem létezne. Ez a további kölcsönös meghatározásban konkretizálódik: a fogyasztás „alkotja meg az ösztönzést a termelésre; megalkotja a tárgyat is, amely célmeghatározó szerepet tölt be a termelésben”. Vagyis — mint később részletezni is fogjuk — a fogyasztás meghatározza a termelést beindító és szabályozó teleológiai tételezés lényeges tartalmát, pontosabban „a fogyasztás *eszméileg tételezi* a termelés tárgyát, mint benső képet, mint szükségletet, mint ösztönzést és mint célt”.⁴⁷ Láthatjuk: sokrétű és sokszorosán összefonódott kölcsönhatásról van szó, de egyúttal azt is látjuk, hogy a reflexiók meghatározásoknak ebben az oly gazdagon tagolt viszonyában érvényesül a materialista dialektika alapvető ténye: nincs reális kölcsönhatás (vagy reális reflexiók meghatározás) túlsúlyos mozzanat nélkül. Ha elhanyagolják ezt az alapvető tényt, akkor vagy egyoldalú és ezért mechanisztikus, a jelenségeket megerőszkoló és leegyszerűsítő oksági sor jön létre, vagy olyan felszínesen csillogó, irány nélküli kölcsönhatás, amelynek eszmenélküliségét Hegel a maga idejében helyesen bírálta, persze anélkül, hogy kiutat talált volna. A termelés és fogyasztás kölcsönhatásának esetében világos, hogy az előbbi „a valódi kiindulópont és ezért az átfogó mozzanat is”.⁴⁸ Éppen mert a gazdasági kategóriák elemzésének ezt a végső következményét — ontológiai feltételeinek tiszteletbentartása nélkül — a marxí módszer középponti kérdésének fogták fel, feltétlenül meg kellett mutatnunk, hogy ez az igazság ellenkezőjébe fordul át, ha feltételei és következményei nélkül alkalmazzák a gazdaságtanra, a társadalmi létre.

Ha most kissé közelebből vesszük szemügyre a második fontos viszonyt, a termelés és elosztás viszonyát, akkor teljesen másfajta problémákkal kerülünk szembe. Végső soron itt a tisztán gazdasági formáknak ahhoz a társadalmi-történelmi világhoz való viszonyáról van szó, amelyet korábbi fejtegetéseinkben gazdaságon kívülinek neveztünk. Ha ezt elhanyagoljuk, amire a vulgármarxizmus erősen hajlik, akkor a marxizmust „ökonómizmussá”, polgárián korlátolt „résztudománnyá” alakítjuk át. Nincs lényeges különbség között, hogy ezt egyoldalúan és radikálisan végigviszik-e, vagy — ismeretelméleti megfontolásokból — „kiegészítésképp” más résztudományokat rendelnek mellé. Mindkét esetben szakítanak a társadalmi lét ontológiai egységével és sajátosságával, s ezzel együtt megértésének legadekvátabb módszerével, az egységes materialista dialektikus tudománnyal és filozófiával is. Marx a termelés és az elosztás viszonylatainak kidolgozásával a gazdasági és a gazdaságon kívüli tényezők dialektikus ellentétét szerves-törvényszerű összefüggésbe hozta a gazdaságtan tudományával; ehhez mindenekelőtt arra volt szükség, hogy szakítson az elosztás általánosan uralkodó vulgáris felfogásával.

az egész eddigi világtörténelem eredményének fogja fel, ugyanezt a gondolatot éppily egyetemlegesen fogalmazza meg. MEGA, I. 3., p. 120 [K. Marx, Ökonomisch-philosophische Manuskripte (1844). MEW, Ergänzungsband I., p. 541 és köv. — K. Marx, Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest, 1962. p. 72 és köv.]

⁴⁷ Grundrisse, p. 13. [Dietz, Berlin, 1953, p. 13. — K. Marx, A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM, 46/I. kötet, p. 19. alapján.]

⁴⁸ Grundrisse, p. 15. [uo., p. 15. — uo., p. 21.]

Az elosztás a termékek puszta elosztásának látszott, és ezért úgy tűnt, hogy független a termeléstől. „De” — mondja Marx — „mielőtt az elosztás a termékek elosztása, előbb: 1. a termelési szerszámok elosztása, és 2. ami ugyanennek a viszonyoknak további meghatározása, a társadalom tagjainak elosztása a termelés különböző fajtái között. (Az egyének besorolása meghatározott termelési viszonyok alá.) A termékek elosztása nyilvánvalóan csak eredménye ennek az elosztásnak, amely magában a termelési folyamatban benne foglalatik, és amely meghatározza a termelés tagozódását.”⁴⁹

A hamis látszat az egyén szemszögéből fakad, akinek a számára itt közvetlenül csakugyan olyan társadalmi törvény működik, amely meghatározza helyét a társadalomban, a termelésben. Ilyen látszat keletkezik egy egész társadalom számára is, amikor bizonyos történelmi események, például hódítások bizonyos körülmények között újraformálják vagy átfarmálják a megadott marxi értelemben az elosztási viszonyokat. A hódítás ilyen eseteiben kétségtelenül gyakran jön létre új elosztás. Vagy alávetik a meghódítottakat a győztes termelési feltételeinek, vagy megmarad adókkal stb. megnehezítve a termelési mód, vagy végül is a kölcsönhatás valami újat hoz létre. Mindezek a változatok tisztán gazdaságon kívüli hatalmakra látszanak utalni, de konkrét vizsgálatkor kiderül, hogy abban a módban, ahogyan ezek a kölcsönös vonatkozások a gazdaságon kívül létrejött elosztási viszonyok közt működnek, mindig megvalósul az erre alapozott termelés fejlődési iránya, ahol is a termelésnek jut az átfogó mozzanat szerepe. Bármilyenek legyenek is a közvetlenül tiszta hatalmi viszonyok, az ezeket érvényesítő vagy ezeknek alávetett emberek olyan emberek, akik meghatározott konkrét feltételek között termelték újra saját életüket, és ennek következtében meghatározott rátermettséggel, jártasságokkal, képességekkel stb. rendelkeznek és csak ezeknek megfelelően cselekedhetnek, alkalmazkodhatnak stb. Ha tehát gazdaságon kívüli hatalmi viszonyok a népesség ilyen új elosztását idézik elő, akkor ez sohasem lehet független a korábbi fejlődés gazdasági örökségétől, és az eljövendő gazdasági viszonyok tartós szabályozása szükségképpen az egymásra rétegzett embercsoportok kölcsönhatásából alakul ki. Ha Marx ezeknél a kölcsönhatásoknál a túlsúlyos mozzanat funkcióját a termelési módnak tulajdonítja, akkor óvakodnunk kell attól, hogy ezt valamiféle gazdasági praktikizmus vagy utilitarizmus értelmében fogjuk fel. A cselekvés termelésmeghatározta módja egyenesen destruktív jellegű is lehet, mint ezt Marx a mongol hordák oroszországi pusztításairól szólva megállapítja. De az ilyen cselekvésmód is a termelési viszonyokra megy vissza, az állatlegeltetésre, melynek fő feltétele az volt, hogy nagy, lakatlan térségekkel rendelkezzenek. Ehhez kapcsolódva beszél Marx a rablásról mint bizonyos primitív népek életmódjáról. De nem feledkezik meg arról, hogy hozzátégye: „De hogy rabolni lehessen, ahhoz rabolni-való, tehát termelés is kell.”⁵⁰

Láthatjuk: Marx a termelést mint túlsúlyos mozzanatot itt a legtágabb — ontológiai — értelemben fogta fel, mint az emberi élet termelését és újratermelését, amely már nagyon kezdetleges fokon is (a mongolok állattenyésztése) messze túlhalad a pusztán biológiai önfenntartáson és szükségképpen egyértelmű társadalmi-gazdasági jelleget ölt. A termelésnek ez az általános formája határozza meg a marxi értelemben vett elosztást. Pontosabban: az

⁴⁹ Grundrisse, p. 17. [uo., p. 17. — uo., p. 23.]

⁵⁰ Grundrisse, p. 19. [uo., p. 19. — uo., p. 24. alapján.]

emberekről van szó, akiknek képességei, szokásai stb. lehetővé tesznek bizonyos termelési módokat; ezek a képességek persze konkrét termelési módok alapján jöttek létre. Ez a megállapítás visszaül arra az általános marxi tanításra, hogy az emberek lényeges fejlődését termelési módjuk határozza meg. A legbarbárabb vagy legegyszerűbb termelési mód is olyan meghatározott módon formálja az embereket, amely embercsoportok kölcsönös vonatkozásainak esetén — bármennyire „gazdaságon kívülinek” látszanak is ezek közvetlenül — a végső döntő szerepet játssza.

Ha tehát az elosztás termelés által történt meghatározottságának ezt a módját a termelésben magukat alakító és átalakuló emberek primátusának szempontjából vesszük szemügyre, akkor ez a viszony minden további magyarázat nélkül nyilvánvalónak mutatkozik. Csak ha a gazdasági viszonyokat — mint ez a marxizmuson belül is gyakran megesett és megesik — nem emberek egymás közti viszonylatainak fogják fel, hanem fetisizálják, „eldologiasítják” — például a termelőerőket azonosítják valamely önmagában vett, önállóan gondolt technikával —, akkor válik rejtélyessé ez a viszony. Akkor nehezen kibogozható kérdéskomplexusok jönnek létre — mint például ma a fejlődésben lévő országok iparosítása —, amelyeket konkrétan csak e marxi koncepció megértése alapján lehet megoldani, vagyis ha a termelés és elosztás viszonyát defetisizálva fogjuk fel. Általánosságban szólva: csak akkor értjük meg helyesen a gazdasági és gazdaságon kívüli tényezők viszonyát, ha világosan kirajzolódik a termelés átfogó jellege az elosztás létrejöttében és változásában. Ugyanis az a korábbi megállapításunk, hogy a gazdaságon kívüli mozzanatokban is végső soron a gazdasági mozzanat dönt, korántsem jelenti azt, mintha ezt a különbséget nemlétezőnek, pusztá látszatnak foghatnánk fel. Korábban például elemeztük az úgynevezett eredeti felhalmozást és utaltunk arra, hogy csak ennek lezárásakor léphettek működésbe a kapitalizmus igazi és tisztán gazdasági törvényei, ami, a társadalmi létet illetően, annyit jelent, hogy a kapitalizmus új gazdasági rendszere nem jöhetett volna létre, ha nem előzte volna meg az elosztási viszonyoknak ez a gazdaságon kívüli átrétegződése. Ez azonban korántsem elvont-általános fejlődési törvény, amely minden további nélkül alkalmazható az összes többi jelenségre. Egyrészt akár alapvető változások is lejátszódhatnak tisztán gazdaságilag az elosztási viszonyokban, mint például Angliában a gépipar keletkezésekor, vagy az Egyesült Államokban az utóbbi évtizedekben. Sőt ugyanaz a fejlődés különböző feltételek között egészen különböző jelleget ölthet; Lenin a kapitalista korszak agrárfejlődésében megkülönbözteti egymástól a porosz és az amerikai utat; az első a mezőgazdaság feudális elosztási viszonyainak fölöttébb lassú leépítését jelenti, a második ennek szélsőséges ellentétét, a feudalizmus teljes hiányát vagy radikális felszámolását,⁵¹ és itt láthatóvá válik, hogy a kapitalizmus fejlődése nagyon különböző tempóban, nagyon különböző módon hajthatja végre ezeket a változásokat.

Másrészt a közvetlen gazdaságon kívüli változások is végső soron gazdaságilag determináltak; a feudális elosztási viszonyok legyőzésének angol formája közvetlenül a hatalmi eszközök szélsőséges alkalmazásának segítségével

⁵¹ Lenin: *Sämtliche Werke* XII. Moskau, 1933. p. 333 [W. I. Lenin, *Die Agrarfrage in Russland am Ende des 19. Jahrhunderts*. VII. Abschnitt. Werke, Band 15. Dietz, Berlin, 1962. pp. 131—132. — Lenin, *Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén*. Összes Művei, 17. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. pp. 120—121.]

ment végbe, de ezt mégis az határozta meg, hogy Anglia a feudális mezőgazdaságról a birkatenyésztésre, a textilipar nyersanyagtermelésére tért át. A példákat tetszés szerint szaporíthatnánk. De itt nem a példák a fontosak, és nem is pusztán az, hogy a tények dialektikus szemléletére figyelmeztessünk, amely szerint gazdasági vagy gazdaságon kívüli lényegüket sem azonosítsunk, sem kizárólagos ellentétnek nem tekinthetjük, hanem az azonosság és nem-azonosság azonosságának, inkább arról van itt szó, hogy ebben az esetben is sajátítsuk el a marxizmus valóságfelfogását: minden gondolkodásnak a társadalmi lét tényleges megnyilvánulásából kell kiindulnia. Ez azonban nem jelent empirizmust, noha, mint láttuk, felemásan-tökéletlenül ez is tartalmaz valamiféle ontológiai „intentio recta”-t, hanem inkább minden tényt más komplexusokkal kölcsönhatásban álló dinamikus komplexusok részének kell felfogni, olyan résznek, amelyet bensőleg és külsőleg sokféle törvény határoz meg. A társadalmi lét marxizmus ontológiája a törvénynek és a ténynek (a viszonylatokat és vonatkozásokat természetesen szintén magában foglaló) materialista dialektikus (ellentmondásos) egységén alapul. A törvény csak a tényben valósul meg; a tény a törvény keresztveződő kölcsönhatásokban érvényesülő jellegétől kapja meg konkrét meghatározottságát és sajátosságát. A marxizmus gazdaságtan nem érthető meg, ha nem értjük meg ezeket az összefonódásokat, amelyekben az emberi élet valódi társadalmi termelése és újratermelése alkotja mindig az átfogó mozzanatot.

E fejtegetések lezárásaképpen hadd utaljunk még egyszer röviden arra, hogy az erőszak és a gazdaság oly népszerű ellentéte szintén metafizikai és dialektikátlan. Az erőszak is lehet immanens gazdasági kategória. A munkajáradék tárgyalásakor például Marx utal arra, hogy lényegét, a többletmunkát, „csak gazdaságon kívüli kényszerrel lehet kisajtolni”. Ezután elemzi azokat a gazdasági feltételeket, amelyeken a munkajáradék létezése alapul, de hozzáteszi, hogy „csak a kényszer” az, ami itt „a lehetőséget valóságra váltja”.⁵² Az emberiség egész történetén átvonul ez a kölcsönös áthatás. A rabszolgaságtól, amelynek előfeltétele, hogy az ember lassan képessé vált arra, hogy többet termeljen, mint amennyi fennmaradásához és reprodukciójához szükséges, a munkanapnak a kapitalizmusban való meghatározásáig az erőszak minden osztálytársadalom gazdasági valóságának integráns mozzanata. Itt is ontológiai-konkrét dialektikáról van szó: a gazdasági-törvényeszerű összefüggésekbe való szükségszerű beágyazódása nem számolhatja fel e kettő ellentétét és ez a lényeges ellentétesség a maga részéről nem szüntetheti meg az összefüggések szükségszerűségét. Ismét látjuk: a lét ontológiailag helyes felfogásának mindig az egyes elemek, folyamatok, komplexusok különleműségéből kell kiindulnia és egyúttal minden egyes konkrét-történelmi társadalmi totalitásban meg kell ragadnia bensőséges és mélyreható összetartozásuk kényszerűségét. Ahányszor különmemű, ellentétes komplexusok ilyen egymásra kapcsolódó láncolatáról beszélünk, mindig utalnunk kell gondolati megragadásuknak (mint létszerű konkrétságuk visszatükröződésének) konkrétságára, és egyaránt óvnunk kell az elvont „törvényeszerűség”-től, és az éppilyen elvont, empirisztikus „egyszerűség”-től. Eddigi fejtegetéseink szintjén azonban a konkrétság követelése még elvont, pusztán módszertani posztulátum marad, és így a konk-

⁵² Kapital, III/2., 2. Auflage. [O. Meissner] Hamburg, 1904, p. 324 f. [K. Marx, Das Kapital. Dritter Band. 47. Kapitel II. Die Arbeitsrente. MEW, Band 25, pp. 799—800. —K. Marx, A tőke. Harmadik kötet. Budapest, 1961. pp. 758, 760. alapján.]

rétság nem ér fel magának a dolognak a szintjéig. Ennek az elvontságnak az az oka, hogy mostanáig, a társadalmi lét marxi ontológiájának legfontosabb meghatározásait kifejtendő, egyik legdöntőbb dimenzióját, e lét történetiségét, amely e lét egészében, részeinek összeilleszkedésében, egymással kapcsolatos összefüggéseikben, a totalitásnak és az ezt alkotó komplexusoknak a változásaiban nyilvánul meg, nem teljesen — ez lehetetlen lett volna —, de annyira kiiktattuk, hogy e történetiség nem domborodott még ki jelentőségének megfelelően. A következő szakaszban ezt akarjuk pótolni.

(Fordította Eörsi István)